

POLSKA AKADEMIA NAUK ODDZIAŁ W LUBLINIE
POLISH ACADEMY OF SCIENCES BRANCH IN LUBLIN

TEKA

KOMISJI
ARCHITEKTURY,
URBANISTYKI
I STUDIÓW
KRAJOBRAZOWYCH

COMMISSION
OF ARCHITECTURE,
URBAN PLANNING
AND LANDSCAPE
STUDIES

ISSN 1895-3980

VOLUME XII/2

TEKA

KOMISJI ARCHITEKTURY, URBANISTYKI
I STUDIÓW KRAJOBRAZOWYCH

COMMISSION O ARCHITECTURE, URBAN PLANNING
AND LANDSCAPE STUDIES

POLISH ACADEMY OF SCIENCES BRANCH IN LUBLIN

TEKA

COMMISSION OF ARCHITECTURE, URBAN PLANNING
AND LANDSCAPE STUDIES

Volume XII/2

Lublin 2016

POLSKA AKADEMIA NAUK ODDZIAŁ W LUBLINIE

TEKA

KOMISJI ARCHITEKTURY, URBANISTYKI
I STUDIÓW KRAJOBRAZOWYCH

Tom XII/2

Lublin 2016

Redaktor naczelny

prof. dr hab. inż. arch. Elżbieta Przesmycka, Politechnika Wrocławska

Rada Naukowa

prof. dr hab. arch. Mykola Bezv (Politechnika Lwowska, Ukraina)
prof. dr hab. inż. arch. Krzysztof Pawłowski (Politechnika Lubelska, Polska)
prof. dr hab. inż. arch. Elżbieta Przesmycka (Politechnika Wrocławska, Polska)
prof. nadzw. dr hab. inż. Krystyna Pudelska (Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, Polska)
prof. dr hab. inż. arch. Petro Rychkov (Rivne University of Technology, Ukraina)
prof. Svetlana Smolenska (Charków, Ukraina)
dr.eng. arch. Bo Larsson (Lund, Szwecja)
dr Larysa Polischuk (Ivanofrankowsk, Ukraina)
arch. dipl. ing. (FH) Thomas Kauertz (Hildesheim, Niemcy)
Charles Gonzales (Director of Planning Cataño Ward, Puerto Rico)
Rolando-Arturo Cubillos-González (Catholic University of Colombia, Kolumbia)
prof. dr hab. Jan Gliński, czł. rzecz. PAN

Redakcja naukowa tomu XII/1–4

prof. dr hab. inż. arch. Elżbieta Przesmycka, Politechnika Wrocławska

Recenzenci

prof. nadzw. dr hab. inż. arch. Andrzej Białkiewicz (Politechnika Krakowska, Polska)
prof. dr hab. Mariusz Dąbrowski (Politechnika Lubelska, Polska)
prof. dr hab. inż. arch. Lech Kłosiewicz (Politechnika Warszawska, Polska)
dr hab. Piotr Urbański, prof. UP (Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Polska)
prof. dr hab. inż. arch. Anna Mitkowska (Politechnika Krakowska, Polska)
dr hab. inż. arch. Irena Niedźwiecka-Filipiak (Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, Polska)
prof. dr hab. inż. arch. Bonawentura Pawlicki (Politechnika Krakowska, Polska)
prof. nadzw. dr inż. arch. Halina Petryszyn (Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie, Polska)
prof. dr hab. inż. Anna Sobotka (Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie, Polska)
prof. dr hab. inż. arch. Maria Jolanta Żychowska (Politechnika Krakowska, Polska)

Projekt okładki

Elżbieta Przesmycka
Kamila Boguszewska

Fotografia na okładce tomu XII/1 oraz na s. 5

Rysunek na s. 1

Elżbieta Przesmycka

Copyright by Polska Akademia Nauk Oddział w Lublinie, Lublin 2016
Copyright by Politechnika Lubelska, Lublin 2016

Publikacja finansowana ze środków Polskiej Akademii Nauk

ISSN 1895–3980

www.pan-ol.lublin.pl

Wydawca: Politechnika Lubelska, ul. Nadbystrzycka 38D, 20–618 Lublin

Realizacja

Biblioteka Politechniki Lubelskiej, Ośrodek ds. Wydawnictw i Biblioteki Cyfrowej
ul. Nadbystrzycka 36A, 20–618 Lublin
tel. 81 538–46–59, e-mail: wydawca@pollub.pl, www.biblioteka.pollub.pl

Problemy konstrukcyjno-konserwatorskie w obiektach zabytkowych – wybrane przykłady z terenu Lublina i Lubelszczyzny

Halina Landecka

e-mail: h.landecka@pollub.pl

*Wydział Budownictwa i Architektury, Katedra Architektury,
Urbanistyki i Planowania Przestrzennego, Politechnika Lubelska
Faculty of Civil Engineering and Architecture, Department of Architecture,
Urban and Spatial Planning, Lublin University of Technology*

Streszczenie: Remont i adaptacja zabytku architektury do nowych funkcji wymaga współdziałania specjalistów z zakresu konserwacji, architektury i konstrukcji. Istotne jest rzetelne rozpoznanie historii budynku, stanu zachowania zabytkowej struktury, przewidywanego sposobu dalszego użytkowania. Przy opracowaniu oceny stanu zabytku oraz projektowaniu rozwiązań powinny brać udział osoby posiadające nie tylko właściwe wykształcenie zawodowe, ale także doświadczenie w pracy przy zabytkach.

Tylko tacy specjaliści potrafią podjąć właściwe decyzje dotyczące remontu, zabezpieczenia czy – w skrajnych przypadkach – rozbiórki budynku. Wskazuje na to wiele przykładów postępowania z zabytkami architektury z terenu Lublina i Lubelszczyzny.

Słowa kluczowe: adaptacja zabytku, zabezpieczenie, konserwacja

Wstęp

Zabytek architektury – tak jak każdy inny obiekt budowlany – powinien spełniać kryteria bezpieczeństwa według warunków technicznych jakie określa prawo budowlane. Wiele historycznych budynków adaptowanych do nowych funkcji użytkowych poddawanych jest zmianie obciążeń, nadbudowie lub przebudowie. Część z nich ze względu na liczne wcześniejsze przekształcenia, czasem także wieloletni brak użytkownika i związane z tym uszkodzenia spowodowane brakiem remontów znajduje się w stanie niezadawalającym, a nawet awaryjnym.

Punktem wyjścia przy projektowaniu i prowadzeniu remontu zabytku jest określenie jego stanu technicznego, w tym: rodzaju ustroju, wytrzymałości materiałów, zakresu dotychczasowych ingerencji (wzmocnień, napraw, przebudów, rekonstrukcji). Zadaniem konstruktora jest zabezpieczenie obiektu zarówno w trakcie badań wstępnych, jak i w toku robót budowlanych.¹ Diagnostykę stanu konstrukcji budynku, identyfikację zagrożeń, wnioski i zalecenia opracować powinna osoba posiadająca stosowne uprawnienia budowlane do pełnienia samodzielnych funkcji technicznych. Jednak w przypadku obiektu historycznego obok uprawnień i umiejętności inżynierskiej oceny niezwykle istotne jest doświadczenie w pracy przy zabytkach i wiedza specjalistyczna dotycząca ich specyfiki. Niezbędne jest uwzględnienie uwarunkowań wynikających z aktualnego stanu technicznego, ale także wymogów konserwatorskich, zamierzonych zmian funkcjonalnych i aktualnych wymogów normatywnych.²

Tematyka starych technik budowlanych stosowanych w zabytkowych budynkach: konstrukcji zabytkowych stropów, sklepień, fundamentów, więźb drewnianych, tradycyjnych materiałów wykończeniowych, detali

1 T. Seruga, M. Płachecki, S. Seruga, *Problemy konstrukcyjnego przystosowania obiektu przemysłowego do nowej funkcji*, Budownictwo. Czasopismo Techniczne Politechniki Krakowskiej, wyd. PK 2-B/2009, zeszyt 9 rok 106, s. 321–324

2 P.Kuleta, M.Pikos, G.Słówek, *Problemy konstrukcyjne remontowanego budynku zabytkowego*. Wiadomości Konserwatorskie Nr 26/2009, s. 641

architektonicznych itd. podejmowana jest w programach nauczania niewielu uczelni technicznych. Dlatego też inżynierowie bez doświadczenia praktycznego w pracy przy zabytkach często z trudem radzą sobie z problemami konserwatorskimi na budowie.

Jak szkodliwy może być brak doświadczenia niech świadczy przykład opinii biegłego sądowego – inżyniera budowlanego, który zajął stanowisko w sprawie podziału własności zabytkowej kamienicy przy Rynku 9 na Starym Mieście w Lublinie. Bez zapoznania się z historią budynku, bez uwzględnienia opracowanej rok wcześniej ekspertyzy stanu technicznego wraz z projektem najpilniejszych robót zabezpieczających, biegły wyraził pogląd, że „wszystkie wiekowe zabytkowe budowle są gruntownie remontowane-odbudowywane od podstaw”(?). W dalszej ocenie stwierdził konieczność „wymiany ścian piwnic i ścian fundamentowych na żelbetowe wodoszczelne”, co poprawi znacząco stan przyziemia, a co ważne „takie podejście przyniesie również korzyści z towarzyszących działaniom badań archeologicznych”. Bez wiedzy na temat wystroju wnętrza, wartości starych elementów konstrukcyjnych za niezbędne uznał skucie wszystkich tynków wewnętrznych i zewnętrznych, a także rozbiórkę i wymianę stropów i więźby drewnianej.

Kamienica przy Rynku 9 należy do wyjątkowo ważnych, reprezentacyjnych obiektów Starego Miasta w Lublinie, posiada zabytkową XVI w. strukturę murów i wystroju. W trakcie badań architektonicznych prowadzonych w ostatnich latach odsłonięte zostały we wnętrzu niezwykle ciekawe polichromie i kamienny portal w wejściu do sieni. Dlatego też konserwator odniósł się krytycznie do wniosków biegłego wskazując, że wnioski i sformułowania zawarte w opinii są nietrafione i świadczą o braku wiedzy i doświadczenia autora w ocenie zabytków.

Specyfika procesu inwestycyjnego w zabytku

Roboty budowlane w obiekcie zabytkowym różnią się od powszechnie znanych robót inwestycyjnych w nowym budownictwie. Każdy zabytek, każdy jego element konstrukcji, struktury i wystroju podlega indywidualnej ocenie, co wpływa na konieczność doboru indywidualnych rozwiązań zapewniających zachowanie istotnych wartości dokumentalnych i materialnych zabytku.³ Odpowiedzialność decyzyjna w zakresie podjęcia ustaleń rozciąga się na głównych uczestników procesu inwestycyjnego: konserwatora, projektantów (w szczególności architekta i konstruktora), wykonawcę i inwestora – właściciela zabytku.

Konserwator – odpowiedzialny jest z urzędu za ochronę i zachowanie zabytku, dążenie do maksymalnego poszanowanie najwartościowszych elementów, w tym oryginalnej struktury układu konstrukcyjnego (sklepień, stropów, murów zabytkowych, więźby dachowej itp.) a także wystroju obiektu (detali architektonicznych, zdobień, dekoracji wnętrz). Stanowisko konserwatora jest zdecydowanie zachowawcze, jednak podjęcie koniecznych działań naprawczych (wprowadzenie wzmocnień, systemów odciążenia, zabezpieczeń, wyburzeń) powinno nastąpić według wspólnego rozwiązania przyjętego przez wszystkich uczestników procesu w oparciu o wnikliwe analizy i przy zastosowaniu najnowszych, najlepszych metod technicznych.

Konstruktor podejmuje odpowiedzialność za bezpieczeństwo obiektu zarówno w trakcie procesu budowlanego, jak i docelowego użytkowania, architekt za założenia projektowe i koordynację ustaleń branżowych, wykonawca za prawidłowość realizacji projektu, właściciel za finansowanie prac budowlanych i konserwatorskich przy swojej nieruchomości oraz osiągnięcie założonego celu użytkowego.

W wyjątkowych sytuacjach zdarza się konieczność podjęcia decyzji o rozbiórce zabytku. Takie rozwiązanie ostateczne winno być poparte uzasadnionymi wnioskami z orzeczenia technicznego wykluczającymi możliwość uratowania obiektu i potwierdzającymi występujące zagrożenie życia lub mienia. Tu także wiedza i doświadczenie autora oceny w działaniach przy zabytkach są niezwykle istotne. O rozbiórce zabytku nie może przesądzać – jakkolwiek ważny – argument finansowy tj. nieopłacalność ekonomiczna remontu. Zgodnie z przepisami prawa ochrona i opieka nad zabytkami stanowi bowiem obowiązek właściciela **bez względu na stan zachowania zabytku**.

Należy przy tym zauważyć, że istotny jest status ochrony budynku. Obiekt może podlegać ochronie jako:

- zabytek indywidualnie wpisany do wojewódzkiego rejestru zabytków (dzieło architektoniczne),
- jako zabytek objęty ochroną w gminnej ewidencji zabytków lub
- jako element zabudowy chronionego układu urbanistycznego (ruralistycznego).

3 R. Marcinkowski, M. Banach, *Problem zapewnienia jakości robót remontowych w obiektach zabytkowych*, [w:] Wybrane zagadnienia rewitalizacji obiektów zabytkowych, Politechnika Warszawska Filia w Płocku, Płock 2014, s. 237

W przypadku rozbiórki obiektu położonego w chronionym układzie urbanistycznym wymagana jest decyzja wojewódzkiego konserwatora zabytków, obiekty ewidencyjne podlegają jedynie opiniowaniu w toku postępowania prowadzonego przez organ budowlany. Rozbiórka zabytku objętego indywidualną, ścisłą ochroną prawną lub zabytku odnośnie którego konserwator uzna, że jest istotnym elementem układu urbanistycznego ujętego w rejestrze zabytków musi być poprzedzona uzyskaniem decyzji Generalnego Konserwatora Zabytków. Jeżeli uzna on argumenty merytoryczne wynikające z orzeczenia technicznego i wyda decyzję o skreśleniu obiektu z rejestru zabytków rozbiórka może być dokonana. Zabytek zostaje skreślony z rejestru jeżeli uległ zniszczeniu w stopniu powodującym utratę jego wartości historycznej, artystycznej lub naukowej. Niezwykle istotne jest w tym przypadku rzetelne orzeczenie techniczne sporządzone przez uprawnionego, doświadczonego konstruktora.

Stan awaryjny zabytku – rozbiórka czy remont?

Przykładem procedury poprzedzającej rozbiórkę zabytku może być postępowanie w sprawie skreślenia z rejestru zabytków i tym samym potwierdzenia zasadności rozbiórki zabytkowej oficyny w zespole kamienic przy ul. Archidiakońskiej 1 na Starym Mieście w Lublinie, w obszarze uznanym za Pomnik Historii.

Pierwszy wniosek o skreślenie z rejestru zabytków oficyny w związku z zamiarem jej rozbiórki złożony został w 2009 r. przez prywatną spółkę która nabyła nieruchomość. Dwukondygnacyjny, podpiwniczony budynek, powiązany z frontową kamienicą, usytuowany na skrajnej części staromiejskiego wzgórza był od dawna nieużytkowany. Jego stan określany był jako zły, brak było dachu, występowały liczne spękania murów, ugięcia stropów, zawilgocenia. Jednak Generalny Konserwator Zabytków uznał, że zły stan zachowania nie został dostatecznie dowiedziony przez oceniającego stan techniczny konstruktora, oficyna nie utraciła wartości zabytkowych, stanowi ważny element panoramy miasta i nie powinna podlegać skreśleniu z rejestru zabytków.

Spółka ponowiła wniosek w 2012 roku, dołączając nowe dowody: ekspertyzę budowlaną opracowaną przez uprawnionego konstruktora i opinię architektoniczną. Według zgodnej opinii obu ekspertów mury oficyny i fundamenty wykazywały istotną niestabilność wynikającą z nierównomiernego osiadania gruntu, a typ uszkodzeń ścian nie pozwalał na zakwalifikowanie ich do naprawy lecz do niemal całkowitej rekonstrukcji. We wnioskach wskazano, że oficyna znajduje się w awaryjnym stanie technicznym i nie istnieje techniczne uzasadnienie jej rozległego remontu, który de facto polegałby na całkowitej wymianie struktury.

Generalny Konserwator Zabytków tym razem uznał racje wnioskodawców i wydał orzeczenie o skreśleniu oficyny z rejestru stwierdzając, że „materiał dowodowy sprawy daje podstawy do uznania, że wnioskowany do skreślenia obiekt jest w tak katastrofalnym stanie techniczny, iż konieczny remont budynku wiązałby się z całkowitą wymianą oryginalnej substancji historycznej oraz rekonstrukcją formy. Tym samym zrekonstruowany budynek byłby jedynie imitacją zabytku”.

Oficynę ze względów bezpieczeństwa rozebrano, w jej miejscu zaprojektowany został analogiczny budynek – powtarzający formę w nowej aranżacji architektonicznej.

Innym przykładem jest rozbiórka tzw. „Dworku modrzewiowego” w Kraśniku, nabytego w roku 2006 przez osobę prywatną, która od razu po przejęciu obiektu wystąpiła o dokonanie jego skreślenia z rejestru zabytków. Generalny Konserwator Zabytków wydał decyzję odmowną, uznając, że zabytkowy, drewniany dworek – dawny szpital przy kościele św. Ducha – nie jest w stanie zagrożenia i wymaga podjęcia pilnych prac remontowych. Właścicielka obiektu, przymuszana interwencjami urzędu konserwatorskiego wykonała doraźne zabezpieczenia i zleciła opracowanie projektu uzyskując w 2013 roku pozwolenie budowlane na realizację remontu. Niestety, przez kolejne dwa lata prace nie zostały podjęte, a stan dworku uległ tak znacznemu pogorszeniu, że organ budowlany nakazał zabezpieczenie terenu i wygrodzenie obiektu. W tej sytuacji, ze względów konserwatorskich uznano, że należy niezwłocznie zdemontować zachowane elementy drewnianej konstrukcji i detali snycerskich, starannie je zinwentaryzować, złożyć i zabezpieczyć do ponownego wykorzystania. Ta nietypowa zgoda na rozbiórkę była jedynym ratunkiem dla zabytkowej substancji. Rekonstrukcja z wykorzystaniem oryginalnych elementów nie jest w przypadku drewnianych zabytków wyjątkowa.

Najtrudniejsze decyzje konserwatorskie i budowlane dotyczą obiektów zabytkowych, których właściciele zapewniają o woli przeprowadzenia remontu lecz latami nie podejmują docelowych robót budowlanych, a jedynie działania doraźne. Nie przynoszą efektu przymuszenia administracyjne – nakazy, grzywny nakładane przez urząd konserwatorski, interwencje nadzoru budowlanego. Stan zabytku pogarsza się stopniowo i grozi

Ryc. 1. Kamienica przy Rynku 9 w Lublinie. Fot. Ze zbiorów WKZ Lublin.

Ryc. 2. Zagrożona rozbiórką kamienica przy ul. Archidiańskiej 1 w Lublinie. Fot. Ze zbiorów WKZ Lublin

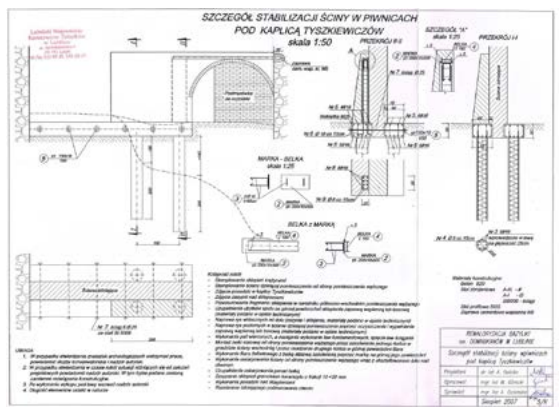
Ryc. 3. Dworek Modrzewiowy w Kraśniku (d. szpital przy kościele św. Ducha) – stan z 2006 r. Fot. ze zbiorów WKZ Lublin

Ryc. 4. Dwór Górskiego w Nałęczowie, stan z 2007 roku. Fot. Ze zbiorów WKZ Lublin

Ryc. 5. Klasztor o.o. dominikanów w Lublinie. Fot. Ze zbiorów WKZ Lublin.

Ryc. 6. Rysunek projektu stabilizacji kaplicy Tyszkiewiczów z dokumentacji „Rewaloryzacja bazyliki o.o. dominikanów W Lublinie, proj. dr inż. A. Halicka, 2007 (proj. wykonawczy z archiwum WKZ)

mu rozbiórka jeżeli nadal nie zostanie rozpoczęty remont kapitalny. Przykładem takiej sytuacji może być dawny budynek folwarczny wzniesiony na przełomie XVIII i XIX wieku i przebudowany na murowano-drewnianą letnią willę przez Michała Górskiego (jednego z założycieli uzdrowiska Nałęczów). Użytkowany współcześnie przez Muzeum Kazimierza Dolnego i Fundację Sanatoriów Kardiologicznych dla Rolników, został w roku 2001 zakupiony przez prywatną spółkę. Wykonane ekspertyzy konstrukcyjne wskazywały na konieczność pilnych robót remontowych. Przymuszany w toku kolejnych kontroli konserwatorskich i budowlanych właściciel wykonał do 2012 roku jedynie doraźne zabezpieczenia kondygnacji murowanej. Stan kondygnacji drewnianej z gankami i ozdobnymi werandami nadal się pogarszał. W 2013 roku wykonane zostały kolejne doraźne zabezpieczenia (podparcia stemplami, naprawa zadasznień, demontaż i zabezpieczenie dekoracji snycerskiej). Docelowe prace remontowe wciąż nie zostały podjęte, a doraźne działania nie dają gwarancji przetrwania budynku.

Zdarzają się także rozbiórki samowolne. XIX w. dwór w Bełżcach, adaptowany po parcelacji majątku na szpital, był nieużytkowany w ostatnim dziesięcioleciu lecz doraźnie zabezpieczony. W roku 2012 został zakupiony przez prywatnego nabywcę, który rozpoczął remont. Według projektu i orzeczenia konstruktora mury konstrukcyjne miały być zachowane, a roboty budowlane zabezpieczające miały uwzględniać podbicie fundamentów. Jak się okazało w trakcie kontroli prace rozpoczęto jednak od rozbiórki dachu, stropów i wyburzania murów dworu. Rozbiórka była całkowicie niezgodna z wydanymi pozwoleniami. Roboty zostały wstrzymane przez konserwatora i organ budowlany, sprawa została skierowana do sądu, który nałożył karę grzywny. Nie zmienia to faktu, że remont zabytku został zastąpiony jego odbudową. Oryginalna struktura to dziś znikomy procent całości, co zapewne przesądzi o skreśleniu dworu z rejestru zabytku. Przy dzisiejszych możliwościach technicznych i materiałowych rozbiórka obiektu zabytkowego to z pewnością działanie wyjątkowe i ostateczne.

Omawiając problemy dotyczące awaryjnego stanu zabytków nie sposób pominąć nagłych zniszczeń losowych np. spowodowanych pożarami – w których to przypadkach najczęściej występuje znaczne zniszczenie struktury budynku i zagrożenie bezpieczeństwa. Jedyną drogą działań pozostaje w takim przypadku rekonstrukcja obiektu. Przykładem może być tu być drewniany kościół w Bezwoli, który spłonął tuż po zakończeniu prac konserwatorskich i został starannie odbudowany przez zdeterminowanych parafian. Inne dwa drewniane zabytki: dwór w Niezabitowie i drewniano-murowany dwór w Sobianowicach także uległy spaleniom lecz w obu przypadkach odbudowy dotychczas nie podjęto.

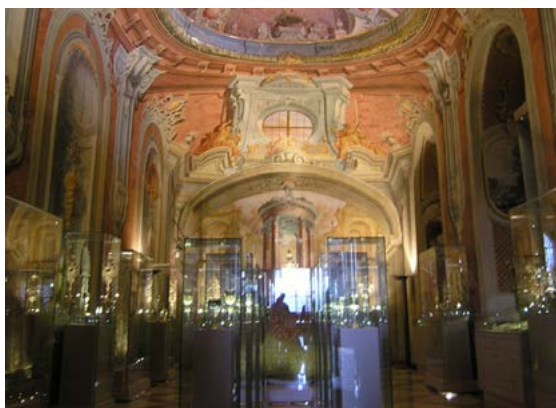
Zagrożenie bezpieczeństwa w związku z awaryjnym stanem konstrukcji wystąpiło także w kilku wyjątkowo wartościowych obiektach architektonicznych zabytkowego Lublina. Dzięki starannym analizom i badaniom ustalona została przyczyna uszkodzeń. W oparciu o przyjęte nietypowe rozwiązania zaprojektowane przez konstruktorów – praktyków wykonane zostały z powodzeniem prace ratownicze przy stabilizacji fundamentów XV w. Kaplicy Trójcy Świętej na zamku lubelskim, osuwających się w lessowym podłożu skarp wzgórza staromiejskiego Z kolei w przypadku fundamentów i murów XVII w. kaplicy Tyszkiewiczów w bazylice o.o. dominikanów, kamienno-ceglane ściany fundamentowe o grubości 1.1–1.5 m wzmocnione zostały za pomocą pali i dodatkowych żelbetowych ław fundamentowych zespolonych ściągamami.

Wyzwaniem było też rozwiązanie problemu zabezpieczenia sklepienia nad skarbcem w Archikatedrze Lubelskiej. Stwierdzono, że osiadanie ściany zewnętrznej skarbcza spowodowało postępujące rozspojenia i deformacje geometryczne eliptycznego sklepienia o spłaszczonej formie, pokrytego bogatą XVIII w. dekoracją malarską autorstwa Józefa Meyera. Uwarunkowania konserwatorskie nie pozwalały na typowe działania, stąd wykluczono możliwość zastosowania ściągu. Wzmocnienie wykonano w oparciu o wyniki badań konstrukcyjnych. W poziomie poddasza wprowadzono belkę stalową opartą na ścianie kolankowej skarbcza i murze katedry, z systemem cięgien stalowych mocowanych nakrętkami napinającymi. Belki zintegrowano z istniejącymi krokiewkami za pomocą blach, zabezpieczono dodatkowo pulpitowy dach skarbcza.

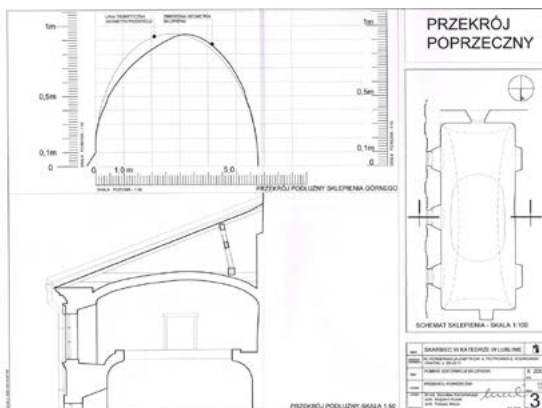
Tak wykonane zabezpieczenia w niczym nie zakłóciły wnętrza unikatowego pomieszczenia i jego wystroju.

W przypadku awaryjnego stanu wieży zamkowej w Janowcu dyskusje nad sposobem jej ratowania toczyły się kilka miesięcy. Południowo-wschodnia część wieży wykazywała niebezpieczne oznaki nierównomiernego osiadania. Poparta orzeczeniem konstrukcyjnym początkowa propozycja rozbiórki, a następnie rekonstrukcji nie uzyskała akceptacji konserwatorskiej. Podjęto więc trud znalezienia doraźnego sposobu wzmocnienia struktury murów z zastosowaniem systemu naciągów. Po wielu analizach zdecydowano o wprowadzeniu mikropali iniekcyjnych z perforowanych rur wwierconych w grunt na głębokość 4 m i zagłębionych w litej skale na 1 m.

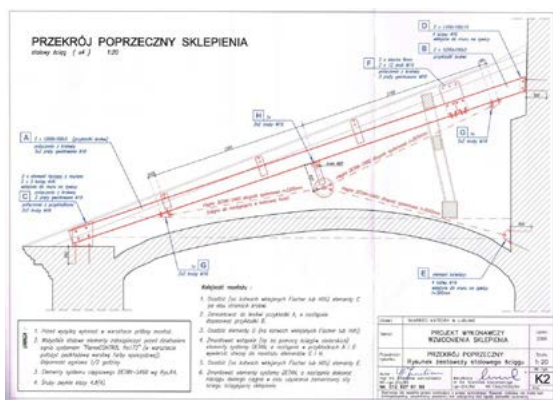
Odcinkowo na obwodzie baszty założono żelbetowy oczep i zrekonstruowano licową warstwę muru z kamienia maskując wykonane wzmocnienia.

Ryc. 7. Skarbiec Archikatedry Lubelskiej z XVIII w. dekoracją malarską J. Meyera (fot. autora)

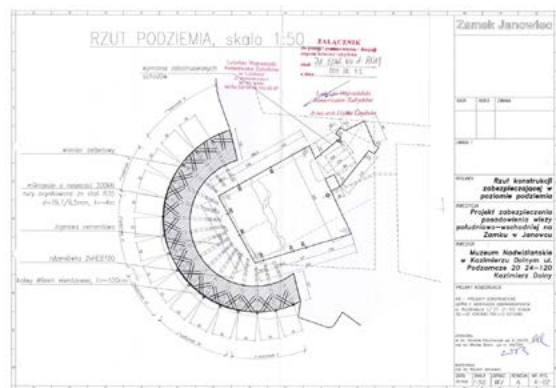
Ryc. 8. Rysunek analityczny z projektu zabezpieczenia sklepienia Skarbca

Ryc. 9. Rysunek projektu wzmocnienia sklepienia i więźby dachowej nad pom. Skarbca w z dokumentacji „Skarbiec w Katedrze Lubelskiej”. proj. dr inż. S. Karczmarczyk, AC Konserwacja Zabytków, Kraków 2005–2006 (proj. wykonawczy z archiwum WKZ

Ryc. 10. Wieża pół-wsch. w zespole zamkowym w Janowcu. Fot. ze zbiorów WKZ Lublin

Ryc. 11. Rysunek projektu zabezpieczenia posadowienia wieży. Projekt budowlany aut. dr inż. S. Karczmarczyka, 2011 r. z archiwum WKZ Lublin

Ryc. 12. łuk gotycki przesłonięty łukiem wzmacniającym w kościele pobrygidzkowskim w Lublinie, Fot. autora

W niektórych obiektach uwarunkowania konserwatorskie wskazują na zasadność uczynienia dawnej konstrukcji poprzez usunięcie wzmocnień konstrukcyjnych wprowadzonych wtórnie w zabytku.

Wówczas równie istotne jest orzeczenie konstruktora, który po dokonaniu oceny technicznej decyduje o możliwości zmian. Nie zawsze jest to decyzja pozytywna. Podczas prac badawczych w XV w. lubelskim kościele brygidek (obecnie wizytek) pod wezwaniem Matki Boskiej Zwycięskiej odkryty został gotycki fragment łuku arkady zdobionej dekoracją malarską.

Niestety w części był on przesłonięty wtórnym łukiem wprowadzonym przed laty w celu wzmocnienia konstrukcyjnego. Pomimo wniosku badaczy i konserwatora o usunięcie wtórnego elementu i pełne wyeksponowanie znaleziska w ocenie konstruktora demontaż łuku podpierającego nie był możliwy, gdyż zagrażałby stabilności konstrukcji. Pierwotny łuk gotycki widoczny pozostał więc tylko w możliwych do odsłonięcia fragmentach.

Podsumowanie

W postępowaniu konserwatorskim – zarówno w przypadku zamierzonej adaptacji, jak i w stanie zagrożenia czy awarii budowlanej – stan zabytku wymaga niezbędnej interwencji. Racje konstruktora i konserwatora są równie ważące, a rozważna ocena i analiza powinna wskazać możliwości rozwiązań. Zgodnie z zaleceniami dokumentu Recommendation for Analysis and Restoration of Historical Structures, przyjętego przez ICOMOS w 2003 r. konserwacja musi opierać się na znajomości historii, problemów konstrukcyjnych i koniecznych interwencji w zabytkową strukturę obiektu⁴.

Wiedza i doświadczenie, priorytetowe traktowanie wartości zabytku pozwalają na spójne wypracowanie najlepszych decyzji. Jeden wspólny głos konstruktora i konserwatora pozwala na osiągnięcie nadrzędnego celu jakim jest bezpieczeństwo i utwalenie zabytku.

Piśmiennictwo

- [1] Z. Janowski, Ł. Hajdys, P. Krajewki, *Analiza i naprawa historycznych sklepień w obiektach historycznych* [w:] Materiały z XXIII konferencji naukowo-technicznej „Zapobieganie, diagnostyka, naprawy, rekonstrukcje”. Międzyzdroje 2007
- [2] P. Kuleta, M. Pikos, G. Słówek, *Problemy konstrukcyjne remontowanego budynku zabytkowego*. Wiadomości Konserwatorskie Nr 26/2009
- [3] R. Marcinkowski, M. Banach, *Problem zapewnienia jakości robót remontowych w obiektach zabytkowych*, [w:] Wybrane zagadnienia rewitalizacji obiektów zabytkowych, Politechnika Warszawska Filia w Płocku, Płock 2014
- [4] T. Seruga, M. Płachecki, S. Seruga, *Problemy konstrukcyjnego przystosowania obiektu przemysłowego do nowej funkcji*, Budownictwo. Czasopismo Techniczne Politechniki Krakowskiej, wyd. PK 2-B/2009, zeszyt 9 rok 106
- [5] *Wartościowanie w ochronie zabytków*, praca zbiorowa pod red. B. Szmygina, wyd. ICOMOS. PL, 2012
- [6] *Inżynierskie problemy ochrony staromiejskich zespołów zabytkowych*, Konferencja Naukowo-Techniczna „REW-INŻ” Wyd. Kraków 2005–2009
- [7] Materiały z 2 Konferencji REGENTIF: *Rewitalizacja miast poprzez regenerację terenów poprzemysłowych: innowacja i dobra praktyka*, Politechnika Krakowska, Kraków 2007

4 Z. Janowski, Ł. Hajdys, P. Krajewki, *Analiza i naprawa historycznych sklepień w obiektach historycznych* [w:] Materiały z XXIII konferencji naukowo-technicznej „Zapobieganie, diagnostyka, naprawy, rekonstrukcje”. Międzyzdroje 2007

Constructure and conservation problems at old monuments of architecture – selected examples

Abstract: The process of adaptation old listed buildings requires participation and cooperation the specialists in conservation, construction and architecture science. The main goal is to recognize the history and old structure to protect most value parts of the building . Only this knowledge supported deep experience of experts can guarantee suitable decisions about sphere of interference with the monument and its safety. The scale of problems we can view in examples from Lublin and Lubelszczyzna region.

Key words: adaptation, preservation, conservation of old monuments

Dostępność historycznych parków

Kamila Lucyna Boguszewska

e-mail: kamila_boguszewska@interia.eu

Samodzielna Pracownia Architektoniczna

Streszczenie: Nowoprojektowane budynki powinny być dostosowane do potrzeb wszystkich użytkowników, podobnie jak przestrzenie publiczne.

Problem pojawia się, kiedy mamy do czynienia z substancją zabytkową. Niektóre budynki lub przestrzenie ze względu na swoją specyfikę (uwarunkowania prawne, kontekst historyczny) są tego pozbawione, a ich dostosowanie jest po prostu bardzo trudne. Podobnie ma się rzecz w odniesieniu do przestrzeni historycznych parków towarzyszącym założeniom rezydencjonalnym.

Obecnie ta sytuacja ulega zmianie. Znaczące w tej materii okazują się środki unijne na rewaloryzację historycznych założeń, a możliwość ich pozyskania determinuje próby maksymalnego dostosowania tego typu parków do potrzeb wszystkich użytkowników.

W artykule przedstawione zostaną główne nurty i zasady stosowane w tego typu założeniach. Autor podejmie także próbę określenia granic tego typu działań. Szczegółowo przedstawione zostaną wybrane procesy zachodzące w przestrzeni historycznych parków (zarówno *in plus* jak i *in minus*) na przykładzie rozwiązań europejskich ze szczególnym uwzględnieniem takich krajów jak Francja oraz Polska.

Słowa kluczowe: dostępność, projektowanie uniwersalne, historyczne założenie ogrodowe

Wstęp

Przestrzenie zielone stanowią integralny fragment miast. Obecnie szacuje się, że zieleń zabytkowa w postaci parków rezydencjonalnych stanowi ponad 80% zasobu zieleni zabytkowej¹. Od zawsze towarzyszyła ona pałacom i dworom, często też jej obszar przekraczał znacznie zabudowania dworskie czy folwarczne².

Szacuje się, że tylko w roku 1944 z obszaru Lubelszczyzny zniknęło 1700 majątków ziemskich, zaś 20 000 dworów i pałaców zostało przejętych. Osiemdziesiąt procent z nich uległo zniszczeniu³.

W roku 1993 Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, oszacował liczbę historycznych parków na 9182⁴. Obecnie w zbiorach Narodowego Instytutu Dziedzictwa figuruje dokumentacja 9024 parków z czego w samym województwie lubelskim mamy 601 historycznych założeń ogrodowych⁵, co stanowi niecałe 7% całości.

Wyżej przedstawione dane dotyczą założeń ogrodowych towarzyszącym rezydencjom jak i historycznej zieleni miejskiej. Skwery, zieleńce i parki wpisują się bowiem w tożsamość miejsca, stanowiąc istotny element infrastruktury. Jednak nie było tak zawsze. W przestrzeni historycznych miast nie przewidywano bowiem miejsc do zakładania terenów zieleni. Wynikało to niewielkich rozmiarów „starówek” oraz kosztów poszczególnych działek, które przeznaczane były w 100% pod zabudowę. Nieliczne tereny zieleni, które sporadycznie zakładano (ławy darniowe, *hortus cocclusus*), nie zaliczane były to przestrzeni publicznych i tym samym ich dostępność była

1 D. Sikora, *The state of preservation of historic parks and gardens and the reasons for their degradation/Stan zachowania i przyczyny degradacji parków i ogrodów zabytkowych w Polsce* [w:] Czasopismo Techniczne – Architektura, zeszyt 5-A (10), rok 2014 (111), s. 270

2 E. Przesmycka, *Lubelszczyzna wielokulturowość osadnictwa, budownictwa i architektury*, Lublin 2008, s. 202

3 Ibid, s. 212

4 D. Sikora, *The state of...*, s. 267

5 Przedstawione dane pochodzą z dokumentacji ewidencyjnej w zbiorach Narodowego Instytutu Dziedzictwa z dnia 31.03.2014.

przeznaczona jedynie dla określonej grupy użytkowników. Już w XVIII wieku część ogrodów warszawskich: Ogród Saski, Łazienki Królewskie, Ogród Krasińskich czy Ks. Podkomorzego udostępnianie były do użytku mieszkańcom Warszawy. Jednak dopiero za czasów rządów Królestwa Kongresowego rozpoczęto świadome i planowe działania projektowe służące zakładaniu ogrodów miejskich⁶. Są więc one stosunkowo młode bo datowane na przełom XVIII i XIX wieku. Ich kompozycja i funkcja wpłynęła w znaczący sposób na poprawę jakości życia w mieście będąc równocześnie nieodłącznym elementem kompozycji urbanistycznej całości. Plany XIX wiecznych ogrodów miejskich zaczęły różnić się znacząco w stosunku do ogrodów miejskich z XVIII wieku, które pod względem kompozycji nawiązywały do założeń towarzyszącym rezydencjom⁷.

W pierwszej połowie XIX wieku przeważająca część nowo zakładanych parków posiadała układ krajobrazowo-geometryczny. Ten nurt reprezentują między innymi parki: w Radomiu, (1824), Sandomierzu (1859), Lublinie – ogród Saski (1837). Pół wieku później parki miejskie uzyskują charakter parków krajobrazowych.

Wiek XIX i początek XX wpisuje kompleksy zieleni w planowane struktury urbanistyczne. Przykładem tego typu działań była realizacja Plant miejskich w Krakowie. Utworzono tam zieleniec miejski obejmujący około 35 ha. Decyzja o jego realizacji podjęta została przez rząd austriacki na początku XIX wieku, a jej przyczyną była chęć poprawy warunków bytowo-sanitarnych na obszarze Starego Miasta poprzez rozebranie murów obronnych oraz zasypianie fos. Projekt „zielonego pierścienia wokół miasta” został przygotowany przez Feliksa Radwańskiego i obejmował 3000 m długości terenów zieleni o szerokości 50–100 m⁸.

Obecnie sposób kształtowania terenów zieleni oraz problem ich konserwacji (także historycznych) spoczywa w gestii władz miejskich i samorządowych. Urzędnicy próbują pozyskiwać pieniądze unijne na rewaloryzację historycznych założeń ogrodowych zarówno na wsi jak i w mieście. Społeczeństwo, świadome funkcji jaką spełnia zieleń, optuje za tworzeniem nowych przestrzeni zieleni czego przykładem są „zielone budżety obywatelskie” powstające w różnych miastach. Z punktu widzenia użytkowników zarówno nowo powstałe przestrzenie jak i te historyczne powinny być bezpieczne, funkcjonalne i dostępne dla wszystkich. Wpisuje się to w kontekst projektowania uniwersalnego.

Stan badań

Po wojnie w latach pięćdziesiątych tematyką zabytkowych założeń rezydencjonalnych w Polsce zajmowali się G. Ciołek, L. Majdecki oraz J. Bogdanowski. Zbrali oni i usystematyzowali informacje oraz zachowaną ikonografię dotyczącą polskich założeń rezydencjonalnych. Wraz ze współpracownikami sporządzili oni liczne ewidencje zabytkowych ogrodów, biorąc pod uwagę problematykę ich bieżącej konserwacji oraz procesu rewaloryzacji. Tematyką historycznych parków w województwie lubelskim zajmował się D. Fijałkowski i M. Ksieniak. W wyniku ich pracy powstała dokumentacja dotycząca stanu zachowania wiejskich parków Lubelszczyzny (1983) oraz dwutomowe opracowanie autorstwa M. Ksieniaka (1981, 1983) dotyczące historii i stanu zachowania założeń dworskich i pałacowych zlokalizowanych wzdłuż rzeki Wieprz. Nie bez znaczenia do obecnego stanu wiedzy dotyczącego założeń rezydencjonalnych na Lubelszczyźnie są *Dzieje Rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej* a zwłaszcza tom II i VI w których opisane zostały wybrane założenia. O architekturze neogotyckiej Lubelszczyzny pisał J. Żywicki (1998), historią dworów wzdłuż rzeki Giełczwi zajmował się L. Świetlicki. O architekturze rezydencjonalnej pisała także I. Rolska – Boruch (1999, 2003) oraz E. Przesmycka (2001, 2008), zaś tematyką zabudowań folwarcznych zajmował się B. Kwiatkowski (2012). Od lat badania prowadzą różne ośrodki akademickie z Politechniką Wrocławską i Krakowską włącznie. Rokrocznie organizowane są także konferencje i seminaria dotyczące tej tematyki.

Problematyką uniwersalności rozwiązań architektonicznych w kontekście udostępniania przestrzeni wybudowanych dla wszystkich zajmuje się E. Kuryłowicz (1996, 2005), J. Budny (2009), K. Kowalski (2011, 2012). Duży zasób wiedzy dotyczącej wyżej wymienionej tematyki zawarty został w licznych aktach prawnych zarówno w USA jak i Wielkiej Brytanii: Americans with Disabilities Act, Standards for accesible design (1991, 2010), Dissability Discramination Act (1995, 2005). W standardach Building for Everyone. Inclusion, Acces and use

6 G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Arkady, Warszawa 1978, s. 180

7 L. Majdecki, *Historia ogrodów, od XVIII wieku do współczesności*, T. 2, PWN, Warszawa 2008, s. 312

8 G. Ciołek, *Ogrody...*, s. 182

(2002) przedstawione zostały główne standardy dotyczące planowania dostępności. Natomiast w rozdziale dotyczącym środowiska zewnętrznego i jego kształtowania (External environment and approach) przedstawione zostały główne zasady tworzenia dostępnej przestrzeni dla wszystkich. Pod uwagę brane są tam takie zagadnienia jak: kształtowanie ciągów komunikacji kołowej (projektowanie parkingów, przejść dla pieszych) i pieszej ze szczególnym uwzględnieniem rozwiązań materiałowych oraz odpowiednio projektowanych mebli ulicznych,

Dostępność historycznych parków

Dostępność definiowana jest jako *“funkcja stosowania się do przepisów lub zestaw kryteriów, które charakteryzują minimalny poziom rozwiązań stosowanych celem sprostania potrzebom ludzi niepełnosprawnych”*⁹. Według profesor Ewy Kuryłowicz: nie należy stosować tego terminu zamiennie z terminem projektowania uniwersalnego, gdyż ten drugi jest pojęciem znacznie szerszym – wiążącym się ze *„sztuką i praktyką projektową”*¹⁰.

Zarówno budynki jak i przestrzeń projektowana powinny więc być dostępne dla wszystkich. Problem pojawia się, kiedy mamy do czynienia z substancją zabytkową. Niektóre obiekty lub przestrzenie ze względu na swoją specyfikę (uwarunkowania prawne czy kontekst historyczny) są tego pozbawione, a ich dostosowanie bywa po prostu niemożliwe. Podobnie ma się rzecz w odniesieniu do przestrzeni historycznych parków towarzyszącym założeniom rezydencjonalnym. Podjęcie próby tworzenia większej dostępności historycznych terenów zieleni pojawia się podczas projektów rewaloryzacyjnych, które dają projektantom możliwość dostosowania ich przestrzeni do potrzeb wszystkich użytkowników.

Ryc. 1. Wersal, widok na wielką oś. W tle rampa ogrodowa projektu Le Notra, (2012) fot. autor

Versailles, view of the great axis. In the background garden ramp designed by Le Notre, (2012) photo by author

⁹ E. Kuryłowicz, *Uniwersalność rozwiązań architektonicznych w kontekście otwierania środowiska wybudowanego dla wszystkich, jako wyraz i efekt postawy innowacyjnej – normalność w architekturze*, Studia BAS, Nr 2(42) 2015, s. 207–208

¹⁰ Ibid, s. 208

Dobrym przykładem są tutaj rozwiązania francuskie. W Wersalu stworzono trasy dostępne dla osób poruszających się na wózkach inwalidzkich. Ze względu na charakter barokowego założenia większa część ogrodu posiada płaskie ukształtowanie terenu dostępne dla osób z ograniczoną ruchomością (Ryc. 1, Ryc. 2b).

Plan parku i jego dostępności otrzymuje każdy zwiedzający co znacznie ułatwia planowanie zwiedzania. Możliwe jest także wynajęcie audiobooków.

Ze względu na duże odległości pomiędzy głównym budynkiem pałacu a Grand Trianon czy Petit Trianon kursuje „mini pociąg”, który jest dostosowany do potrzeb osób z niepełnosprawnością ruchową (Ryc. 2a)

Tam gdzie to konieczne – w pałacu i parku pojawił się system ramp i wind umożliwiających komunikację – omijając schody.

Ryc. 2a. „Mini pociąg” w Wersalu, fot. autor
“Mini train” in Versailles, photo by author

Ryc. 2b. Utwardzona nawierzchnia mineralna wzdłuż głównej trasy – wielkiej osi w Wersalu, (2012), fot. autor
Mineral paved surface along the main road – the major axis of Versailles (2012), photo by author

W Polsce ciekawym przykładem jest zrealizowany projekt rewaloryzacji parku w Żelazowej Woli wraz z obiektami obsługi turystów, administracji i zaplecza gospodarczego autorstwa biura Stelmach i Partnerzy. Rewaloryzowane założenie zostało zaprojektowane w latach 30-tych XX wieku przez architekta Franciszka Krzywdę Polkowskiego. Plan parku, o charakterze założenia modernistycznego, został silnie zgeometryzowany. Centralną część parku stanowi przebudowany na „dworek” dom urodzin Fryderyka Chopina. Do niego właśnie prowadzi główna ukośna aleja, która została poprowadzona asymetrycznie do całego założenia. Oprócz dworku w parku zaprojektowano także amfiteatr, wyspę, oraz część gospodarczo-usługową¹¹.

Pod koniec XX wieku park znacznie podupadł.

W roku 2006 ogłoszono konkurs na rewaloryzację założenia w wyniku czego powstały trzy nowe obiekty architektoniczne z czego dwa – wpisane w ogrodzenie. Stanowią je transparentne – przeszklone pawilony pełniące funkcję wejściową, informacyjną i restauracyjną. Zaplecze ogrodowe umieszczono po przeciwległej stronie parku. Architekci zachowali detale architektoniczne zaprojektowane przez Polkowskiego, wprowadzając tylko niezbędne uzupełnienia¹².

W wyniku rewaloryzacji park został także dostosowany do potrzeb osób niepełnosprawnych. Główną nawierzchnią parkową jest utwardzona nawierzchnia mineralna ze stalowymi obrzeżami, stanowiąca idealną nawierzchnię dla osób poruszających się na wózkach inwalidzkich. Oprócz niej zachowano modernistyczne detale Polkowskiego – elementy małej architektury – pergole, fragmenty nawierzchni – otoczki umieszczone. Wymienione zostały jednak wszystkie elementy małej architektury wraz z oświetleniem (Ryc. 3). Przestrzeń parku oświetlona została jedynie niskimi latarniami parkowymi.

11 L. Majdecki, *Historia ogrodów...*, s. 432

12 Grzegorz Stiasny, *Rozbudowa Muzeum Fryderyka Chopina w Żelazowej Woli*, [w:] *Architektura murator*, nr 191, 08, 2010, s. 36,

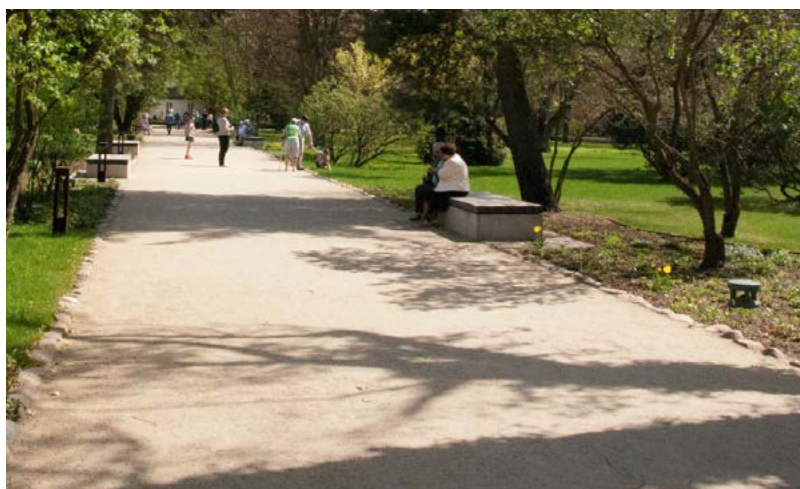
W przestrzeni parku pojawił się także wolno stojący drewniany pawilon. Mieści on sanitariaty dostosowane do potrzeb osób niepełnosprawnych. Obiekt umiejscowiony w niewielkim obniżeniu został skomunikowany z głównym ciągiem pieszym za pomocą schodów i ramp o małym procentowym spadku (Ryc. 3)

Ryc. 3. Zespół dworsko-parkowy w Żelazowej Woli, zróżnicowane nawierzchnie oraz nowoprojektowane pawilony, 2012, fot autor

Manor house complex in Zelazowa-Wola, different pavements and newly-designed pavillions, 2012, photo by author

W przestrzeni parku, podobnie jak w Wersalu, został zamontowany, „ukryty” w roślinności, system nagłośnienia, przez który puszczana jest muzyka Fryderyka Chopina. Nowoprojektowane pawilony wpisane zostały częściowo w ogrodzenie. Obiekty te dostosowano do potrzeb osób niepełnosprawnych. Częściowo zniwelowane zostały stopnie i krawężniki prowadzące do głównego budynku wejściowego do parku (Ryc. 4).

Ryc. 4. Elementy nagłośnienia (prawy dolny róg fotografii) w parku w Żelazowej Woli, 2012, fot autor

The elements of the sound system in park in Zelazowa Wola, 2012, photo by author

Zespół pałacowo-parkowy w Nieborowie był własnością rodziny Radziwiłłów. Założenie ogrodowe posiada charakter barokowego układu regularnego. Ostateczną jego formę ukształtował w XVIII wieku Szymon Bogumił Zug. Obecnie budynek pałacu pełni rolę muzeum, zaś park udostępniony jest zwiedzającym. Przestrzeń parku została wygradzona. Ogród nie posiada identyfikacji wizualnej ani ścieżek dla osób niewidomych lub słabo widzących. Plan barokowego parku został jedynie wyeksponowany na ogrodzeniu, jednak nie jest on dostosowany do potrzeb wszystkich użytkowników. W parku brakuje także oświetlenia. W przeważającej części ogrodu zastosowano nawierzchnie mineralne i zwykłe drogi gruntowe (Ryc. 5).

Ryc. 5. Zespół pałacowo-parkowy w Nieborowie, pałac oraz elementy małej architektury 2012, fot. autor
 Palace – park complex in Nieborów, palace and objects of small architecture 2012, photo by author

Jednym z bardziej znanych zespołów pałacowo-parkowych w Województwie Lubelskim jest założenie rezydencjonalne w Lubartowie. Całość prezentuje układ „*entre cour et jardin*”. W części centralnej przed „*cour d'honneur*” – dziedzińcem honorowym znajduje się pałac, oranżeria usytuowana jest w północno-zachodniej części parku. Obecnie w budynku pałacu mieści się Urząd Miasta zaś park udostępniony jest jego mieszkańcom.

W 1949 przeprowadzono została rekonstrukcję parku według projektu Gerarda Ciołka. Założeniu nadano charakter francuskiego parku geometrycznego co miało nawiązywać do czasów największej świetności, kiedy majątek znajdował się w posiadaniu rodu Sanguszków.

Obecnie na dawnym *cour d'honneur* zlokalizowany został parking.

Przestrzeń parku krajobrazowego nie posiada oświetlenia. W części ogrodowej zastosowano nawierzchnię mineralną z obrzeżami betonowymi. Wzdłuż głównych układów komunikacyjnych rozmieszczone zostały „historyzujące” ławki (Ryc. 6).

Ryc. 6. Zespół pałacowo-parkowy w Lubartowie, pałac, nawierzchnie i elementy małej architektury 2012, fot. autor
 Palace-park complex in Lubartów, palace, pavements and objects of small architecture 2012 photo by author

Z pałacem w Lubartowie nierozdzielnie związane jest założenie pałacowo-parkowe w Kozłowie. Oba zespoły połączone zostały ze sobą za pomocą alei lipowej.

Majątek ten¹³ największy swój rozkwit przeżywał, gdy jego właścicielem był Konstanty Zamoyski – twórca Ordynacji Kozłowieckiej oraz jego spadkobiercy Adam Zamoyski, a później jego syn Aleksander.

Obecnie nieprzerwanie od 1977 roku zespół pałacowo-parkowy pełni funkcję muzealną. Zwiedzającym udostępniony jest budynek pałacu wraz z oficynami i parowozownią oraz przestrzeń parku wraz z rozarium.

O ile neobarokowy park jest dostępny do potrzeb osób niepełnosprawnych o tyle sam budynek pałacu jest dostosowany jedynie częściowo.

Nawierzchnie zastosowane w parku to przede wszystkim kostka granitowa – na dziedzińcu honorowym oraz utwardzone nawierzchnie mineralne w części ogrodowej. Park nie posiada oświetlenia. Podobnie jak w Lubartowie brakuje systemu identyfikacji wizualnej oraz ścieżek dla osób niewidomych lub słabowidzących (Ryc. 7).

¹³ Od roku 1903 dobra kozłowieckie stały się ordynacją rodową. Oznaczało to, że majątek był niepodzielny, niezbywalny, zaś dziedziczenie wyłączone było ze zwykłego prawa spadkowego, (za: M. Kozaczka, *Działalność gospodarcza w Ordynacji Kozłowieckiej Zamoyskich w okresie międzywojennym*, [w:] *Ziemianstwo na Lubelszczyźnie, Materiały I sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum w Zamoyskich w Kozłowie 8–9 czerwca 2000*, opracowała Róża Maliszewska, Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 2001, s. 254).

Ryc. 7. Zespół pałacowo-parkowy w Kozłówce, pałac oraz część ogrodowa 2012, fot autor
 Palace-park complex in Kozłówka, palace and garden behind the building 2012, photo by author

Innym przykładem jest zespół dworsko-parkowy w Romanowie mieszczący Muzeum im. Józefa Ignacego Kraszewskiego. Park wraz ze dworem dostępny jest dla wszystkich zwiedzających. Do dworu, wyniesionego nieco do poziomu gazonu, od strony frontowej prowadzą dwie rampy wkomponowane w podjazd.

Wnioski

Możliwości dostosowania przestrzeni historycznych parków do potrzeb wszystkich użytkowników należy rozważać indywidualnie w zależności od charakteru i problematyki danego założenia.

Kompleksowe podejście – tworzenie pełnej dostępności możliwe jest jedynie podczas projektów rewaloryzacyjnych. Znaczące w tej materii okazują się środki unijne na rewaloryzację historycznych założeń, a możliwość ich pozyskania determinuje próby maksymalnego dostosowania tego typu parków do potrzeb wszystkich użytkowników.

Nie znaczy to jednak, że niemożliwym jest tworzenie dostępności za pomocą prostych i tanich rozwiązań.

W przyszłości należy opracować szczegółowy plan tego typu działań. Pod uwagę należy brać takie zagadnienia jak: możliwość dojazdu, rozwiązania materiałowe dotyczące stosowanych nawierzchni i elementów małej architektury – ramp, siedzisk itd.. Istotnym elementem jest próba zaprojektowania spójnego systemu identyfikacji wizualnej, ścieżek dla osób słabowidzących w przestrzeni parku, a także nasadzeń roślinnych w postaci ogrodów i rabat sensorycznych.

Analizując powyższe przykłady nie jest to rzecz niemożliwa. Bardzo dużo zależy od świadomości projektanta. Olbrzymia odpowiedzialność spoczywa także na rękach władz konserwatorskich.

Piśmiennictwo

- [1] *Building for Everyone. Inclusion, Access and use, Dublin, National Disability Authority, 2002.*
- [2] G. Ciołek, *Ogrody polskie, Arkady, Warszawa 1978.*
- [3] K. Kowalski, *Planowanie dostępności – polskie uwarunkowania prawne i praktyka, Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania, Nr 1/2013.*
- [4] M. Kozaczka, *Działalność gospodarcza w Ordynacji Kozłowieckiej Zamoyskich w okresie międzywojennym, [w:] Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie, Materiały I sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum w Zamoyskich w Kozłówce 8–9 czerwca 2000, opracowała Róża Maliszewska, Muzeum Zamoyskich w Kozłówce 2001.*
- [5] E. Kuryłowicz, *Uniwersalność rozwiązań architektonicznych w kontekście otwierania środowiska wybudowanego dla wszystkich, jako wyraz i efekt postawy innowacyjnej – normalność w architekturze, Studia BAS, Nr 2(42) 2015.*
- [6] L. Majdecki, *Historia ogrodów, od XVIII wieku do współczesności, T. 2, PWN, Warszawa 2008.*
- [7] E. Przesmycka, *Lubelszczyzna wielokulturowość osadnictwa, budownictwa i architektury, Lublin 2008.*

- [8] D. Sikora, *The state of preservation of historic parks and gardens and the reasons for their degradation/Stan zachowania i przyczyny degradacji parków i ogrodów zabytkowych w Polsce* [w:] Czasopismo Techniczne – Architektura, 2014, r. 111, z. 5-A.
- [9] Grzegorz Stiasny, *Rozbudowa Muzeum Fryderyka Chopina w Żelazowej Woli*, [w:] Architektura murator, nr 191, 08, 2010.

Availability of historic parks

Summary: Newly designed buildings must be adapted to the needs of all users, as well as public spaces. The problem arises when we are dealing with historic material. Some buildings or spaces due to its specificity (such as legal conditions – the historical context) are deprived of this. Sometimes their adaptation is very difficult. The same is true with regard to the historic parks accompanying residence. Currently, this situation is changing. Possibility of obtaining EU funds, determine the maximum adjustment of historic parks to meet the needs of all users. The article presents the main trends and rules applicable to this type of assumptions. Author also makes an attempt to define the limits of this type of action. The article, in detail way, presents selected processes in the historic parks (both in plus and in minus) on the example of European solutions with special emphasis on countries such as France and Poland.

Keywords: accessibility, universal design, historical assumption

Modernizacja zabytkowego zespołu dworsko-pałacowego w Cianowicach

Joanna Gil-Mastalerczyk

e-mail: jmastalerczyk@tu.kielce.pl

*Zakład Architektury Użyteczności Publicznej i Urbanistyki, Katedra Architektury i Urbanistyki, Wydział Architektury i Budownictwa, Politechnika Świętokrzyska
Department of Architecture and Town Planning, Faculty of Civil Engineering and Architecture, Kielce University of Technology*

Regina Gil

e-mail: regina.gil@op.pl

*Krakowska Akademia im. A. Frycza-Modrzewskiego w Krakowie
Andrzej Frycz Modrzewski Krakow University in Cracow*

Streszczenie: Zabytkowe założenie architektoniczno-ogrodowe w Cianowicach pod Krakowem, jako wielkie dobro przekazane przez poprzednie pokolenia, stało się potwierdzeniem, że niezależnie od stopnia zachowania zabytku, poprzez właściwą ingerencję z użyciem środków współczesnych i wprowadzeniem nowej substancji, możliwe jest przywrócenie ważnego znaczenia obiektowi i miejscu. Pozwoliło to na nowo odkryć cenne dziedzictwo historyczne. Przywrócona na nowo funkcja, stała się narzędziem do tego, by zabytek mógł funkcjonować i efektywnie oddziaływać na otoczenie, społeczność – w dobie postępującego na świecie szybkiego rozwoju cywilizacyjnego, niosącego za sobą zagrożenia prowadzące do degradacji krajobrazu kulturowego, w tym zabytkowych założeń dworsko-parkowych.

Słowa kluczowe: modernizacja zabytku, pałac, dwór, Cianowice

Wstęp. Położenie, uwarunkowania formalno-prawne

W niewielkiej miejscowości Cianowice koło Skały, w województwie małopolskim, położony jest zespół dworski oraz otaczający go park z pięknym drzewostanem¹. Cały zespół zlokalizowany jest w zachodniej części wzniesienia, na zachód od drogi krajowej Kraków-Skała, na południowy zachód od centrum wsi. Od strony północnej teren sąsiaduje z zabudowaną działką – budynkami szkolnymi, a z pozostałych stron działkami zabudowanymi częściowo – budownictwem jednorodzinny. Teren zespołu pałacowego w całości jest ogrodzony oraz posiada istniejący dostęp komunikacyjny, przez wjazd na działkę z drogi gminnej. Teren jest całkowicie uzbrojony.

W ramach modernizacji i adaptacji zabytkowego obiektu, przeprowadzonej w latach 2012–2015, wykonane zostały roboty budowlane polegające na przebudowie, rozbudowie, nadbudowie oraz *zmianie sposobu użytkowania budynku dworskiego na budynek mieszkalny jednorodzinny dwupokoleniowy* – zgodnie z decyzją o pozwolenie na budowę wydaną przez Starostę Krakowskiego oraz decyzją Małopolskiego Konserwatora Zabytków w Krakowie, z 2012 r.

¹ Zespół zlokalizowany jest na działce nr 402/14 w miejscowości Cianowice, gmina Skała, powiat krakowski ziemski, woj. małopolskie. Wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-459, na podstawie decyzji z dnia 31.12.1980 r.; za: *Dwór w Cianowicach. Gmina Skała. Zestawienie elementów zabytkowych. Aktualizacja*. Projektant Marek. M. Łukacz, Marek J. Łukacz, Kraków 2010.

W ramach całego przedsięwzięcia inwestycyjnego wykonane zostały także: budowa towarzyszącej infrastruktury technicznej (dojść, dojazdów, miejsc postojowych) z budową wewnętrznych instalacji (wodno-kanalizacyjnej, gazowej, c.o., wentylacji mechanicznej, instalacji chłodzenia, instalacji energii elektrycznej – niskoprądowej i odgromowej) i kotłownią gazową.

W związku ze zmianą właściciela nieruchomości, zakładana uprzednio usługowa funkcja obiektu (budynek imprez okolicznościowych wraz z pomieszczeniami biurowymi, gościnnymi i socjalnymi), zmieniła się na budynek mieszkalny – kilkupokoleniowy, i jest powrotem do pierwotnej historycznej funkcji tego budynku².

Stan istniejący

W skład zespołu dworsko-parkowego w Cianowicach, wchodzi wolnostojący budynek dworu, otaczający go park z drzewostanem oraz budynek gospodarczy – usytuowany od strony północnej pałacu (niewpisany do rejestru zabytków, objęty ochroną konserwatorską).

Budynek dworu powstał około 1890 r.³ Zaprojektowany został przez Teodora Talowskiego, na zlecenie ówczesnych właścicieli Cianowic – Dobieckich, budowniczych obiektu.

Dzieje budowli do 1945 r. nie są bliżej znane. W roku 1945 rozpoczął się nowy okres w historii cianowickiego dworu, który przestał pełnić funkcję pierwotną – rezydencjonalną, związaną z miejscowym majątkiem ziemskim. Dwór wykorzystywany był przez różne instytucje do różnych potrzeb, ulegał stopniowej dewastacji, a jego wystrój niszczeniu. O ile stan techniczny budynku podlegał bieżącym remontom, to wystrój architektoniczny i plastyczny budowli, z biegiem lat był uszczuplany i likwidowany, zanikał.

Od 2006 r. obiekt pozostawał niezabezpieczony i pozbawiony opieki, co w znaczący sposób wpłynęło na zdegradowanie zinwentaryzowanych elementów wystroju i wyposażenia wnętrza⁴. Większość elementów uległa dewastacji (stolarka zdemontowaniu, a ocalałe ruchome elementy zabytkowe bądź ich zachowane partie, pozostały w bardzo złym stanie technicznym). Podobnie, znacznej degradacji uległ tynkowy wystrój elewacji – ubytki profilowań i tynków do wątku ceglanego, zasolenia i zawilgocenia lokalne tynków, nawarstwienia tynków typu biologicznego.

Niezabezpieczony oraz pozbawiony opieki zabytkowy obiekt, zarówno w wyniku oddziaływania warunków atmosferycznych, jak i nieogrzewanych i pozbawionych w większości szklenia pomieszczeń, ulegał znaczącej dewastacji i sukcesywnemu rozkradaniu elementów.

W równie złym stanie pozostaje zabytkowy park towarzyszący całemu założeniu. Nieużytkowanie go przez wiele lat doprowadziło do jego ogólnej dewastacji oraz do zatracenia części ozdobnej wokół obiektu. Penetracja parku pozwala zorientować się, że kiedyś istniał tu pięknie urządzony teren, co potwierdzają archiwalne zdjęcia z okresu międzywojennego. Aktualnie najcenniejszy w parku jest drzewostan. Nie zachowały się krzewy i kompozycje kwiatowe.

2 Opublikowanie dokumentów i przeprowadzonych prac renowacyjnych pałacu w Cianowicach stało się możliwe dzięki ogromnej życzliwości i uprzejmości Inwestora Pana M. Adamowicza i śp. K. Adamowicz.

3 Kamienne wątki ścian i sklepień komór piwnicznych północnej partii budynku pochodzą z okresu budowy – IV w. XIX w., natomiast z połowy XX w. pochodzi część piwnic dobudowana z cegły maszynowej

4 W 2006 r. przeprowadzona została inwentaryzacja elementów zabytkowego wystroju i wyposażenia wnętrza, za: Dwór w Cianowicach. Gmina Skąta. Zestawienie elementów zabytkowych. Aktualizacja. Projektant Marek. M. Łukacz, Marek J. Łukacz, Kraków 2010.

Ryc. 1. Pałac w Cianowicach, widok bryły pałacu, stan przed modernizacją, 2011 (źródło: dokumentacja Właściciela obiektu, dostęp 2015)

Palace Cianowice view blocks of the palace, the state before the modernization, in 2011 (documentation of the owner of the object, Access 2015)

Projektowane zagospodarowanie terenu

W chwili obecnej wokół pałacu zaprojektowano i odbudowano kompozycje zieleni oraz zapewniono właściwą pielęgnację istniejącego drzewostanu. W otoczeniu obiektu odbudowany został układ ciągów pieszo-jezdnych⁵. Zrekonstruowano ścieżki spacerowe w części północno-wschodniej parku. Nawierzchnię wszystkich ścieżek i ciągów pieszo-jezdnych przewidziano z kostki granitowej – w odcieniach szarości, płomieniowanej, ułożonej na podsypce cementowo-piaskowej.

W ramach zagospodarowania terenu, w związku z obowiązującymi przepisami budowlanymi, zaprojektowane zostały również miejsca postojowe dla samochodów, zbiornik na wody opadowe oraz niezbędna infrastruktura techniczna.

Ogólnie należy stwierdzić, że w projektowaniu całego założenia ważną rolę odegrało dążenie do zachowania zabytkowego charakteru otoczenia.

Ryc. 2. Pałac w Cianowicach, widok pałacu z otoczeniem, stan po modernizacji, 2014 r. (źródło: dokumentacja Właściciela obiektu, dostęp 2015).

Palace Cianowice, view of the palace with the environment, the state of the modernization, 2014. (documentation owner of the object, Access 2015).

⁵ Projektowana powierzchnia terenów utwardzonych wyniosła w sumie ponad 2 000 m² (ścieżki, ciągi pieszo-jezdne, parkingi).

Modernizacja i adaptacja pałacu. Analiza stopnia zachowania układu zabytkowego. Układ funkcjonalno-przestrzenny

W wyniku generalnego remontu konserwatorskiego, zarówno technicznego, ze względu na występujące niekorzystne warunki gruntowe, przewidziano podbicie wszystkich istniejących fundamentów – do poziomu warstwy skalnej. Istniejące ściany piwnic oraz fundamenty części niepodpiwniczonej obiektu, zostały również podbite i zyskały izolację przeciwwodną.

Nad piwnicą zachowano kolebki ceglane oraz strop Kleina – z nowymi warstwami podłogowymi. Nad częścią piwnic (tj. tam gdzie budynek nie był podpiwniczony i posiadał jedynie podłogę na gruncie), parterem i pierwszym piętrzem zaprojektowano prefabrykowane płyty żelbetowe, oparte na dolnych stopkach belek stalowych, zasypane keramzytem.

W całości zaprojektowana została nowa konstrukcja dachu i wykonana ze współczesnych materiałów, z pokryciem z blachy tytanowo-cynkowej. Wszystkie obróbki blacharskie, jak ofasowania, rynny i rury spustowe wymienione zostały na nowe – z blach niekorodujących, wraz z precyzyjnym określeniem i nadaniem odpowiednich kątów spadków.

Całościowo odtworzone zostały zewnętrzne schody wejściowe – prowadzące do budynku.

W wyniku generalnego remontu wszystkie zewnętrzne ściany i elewacje budynku zostały wzmocnione oraz zabezpieczone. Przywrócono im utracone parametry wytrzymałościowe. Wykonano prace o charakterze estetycznym, z przywróceniem pierwotnej kolorystyki elewacji, detalu architektonicznego oraz stolarki okiennej. Ze względu na zły stan zachowania stolarki zewnętrznej przewidziano jej wymianę z powtórzeniem formy podziałów i profili.

W ramach przeprowadzonych badań chemicznych określone zostały stopnie zasolenia warstw tynku, celem wytypowania elementów do wymiany i ustalenia tynków renowacyjnych, a także wykonane badania stratygraficzne na obecność pierwotnej kolorystyki elementów wystroju elewacji – warstw tynku i wystroju architektoniczno-rzeźbiarskiego.

Z uwagi na bardzo zły stan tynków, zmurszałych i zasolonych oraz zaawansowanie procesów niszczących, wszystkie tynki na ścianach zewnętrznych (od zewnątrz i od strony wewnętrznej) zostały skute. Ściany oczyszczono, szczeliny i pęknięcia zabezpieczono tynkiem renowacyjnym ze środkami osłonowymi⁶.

W efekcie etapów odnowy elewacji budynku pomalowano warstwy tynków i dokonano scalenia kolorystycznego wystroju architektoniczno-rzeźbiarskiego, zgodnie z pierwotną kolorystyką.

Wszelkie prace naprawczo-konserwatorskie wykonano z zastosowaniem gotowych materiałów firmowych oraz w oparciu o szczegółowe technologie, z doбором odpowiedniego materiału. Wszystkie tynki zewnętrzne na elewacjach budynku oraz wieży wykonane zostały zgodnie z programem konserwatorskim. W pracach naprawczo-konserwatorskich przy tynkach zastosowano technologię gotowych materiałów firmowych posiadających atest WTA.

W wyniku projektowanych robót całkowitej zmianie uległ wewnętrzny układ funkcjonalno-przestrzenny budynku⁷.

6 Wieża (stary wątek – wewnątrz i zewnątrz) – w miejscach zawilgoconych, zagrzybionych i zasolonych wykonano warstwy tynku renowacyjnego KEIM Porosan, posiadających certyfikat WTA. W przyziemnej części budynku oraz ok. 30 cm ponad poziom gruntu – założono warstwę uszczelniającą – KEIM Porosan Dichtungsschlamme (mineralny materiał powłokowy na bazie cementu, drobnych piasków i dodatków uszczelniających).

Krzyżowa obrzutka przekrywająca 50% podłoża grubości do 5 mm – przy użyciu materiału KEIM Porosan Trass Zementputz – tynk trasowo-cementowy, natryskowy poprawiający przyczepność w przyziemnej części budynku. Zagłębienia, dziury oraz silne nierówności wypełniono i wyrównano materiałem KEIM-Porosan Ausgleichsputz – przeznaczonego do wilgotnych, zasolonych murów.

Następnie dwie warstwy tynku renowacyjnego – KEIM Porosan Trass Sanierputz – tynk hydrauliczny szerokoporowy na bazie wapna trasowego, białego cementu, piasku i dodatków o dużej wytrzymałości, przeznaczonego do wilgotnych zasolonych murów, stosowany wewnątrz i na zewnątrz budynku. W celu uzyskania jednakowej faktury powierzchni elewacji zastosowano tynk cienkowarstwowy wapienno-cementowy z dodatkiem włókien zbrojących KEIM Universalputz (uziarnienie 0,6 mm) na wieży i system docieplenia (na siatkę z klejem).

Wykończenia malarskie. Gruntowanie wszystkich powierzchni materiałem Keim Soldalit Fixativ – specjalistycznym środkiem gruntującym, na bazie spoiwa żolowo-krzemianowego, o wysokiej paroprzepuszczalności i stabilności w każdych warunkach atmosferycznych.

Wykonanie warstwy wierzchniej – malowanie najwyższej jakości farbą żolowo-krzemianową KEIM Soldalit w ustalonej kolorystyce (pierwsza warstwa z dodatkiem ok. 10% Keim Soldalit Fixativ). Mineralna farba elewacyjna o bardzo wysokiej paroprzepuszczalności, zabezpieczająca podłoża mineralne przed czynnikami atmosferycznymi.

7 Powierzchnia zabudowy obiektu: 388,95 m², powierzchnia użytkowa: 1064,46 m², powierzchnia całkowita: 1358,9 m², kubatura: 5268,71 m³, ilość kondygnacji nadziemnych: 3, ilość kondygnacji podziemnych: 1, za: Projekt budowlany z 2012 r. (źródło: dokumentacja projektowa Właściciela obiektu).

Zaprojektowane zostały reprezentacyjne wachlarzowe schody wewnętrzne, jako żelbetowe, wykończone białym marmurem.

Na parterze, piętrze pierwszym oraz piętrze drugim zaplanowano funkcje mieszkalną, gabinety, i inne pomieszczenia towarzyszące (kuchnie, łazienki, toalety, garderoby i itp.). Na piętrze zaplanowano głównie sypialnie wraz z garderobami oraz oddzielnymi łazienkami.

W piwnicach zaprojektowane zostały pomieszczenia rekreacyjno-wypoczynkowe z basenem, jacuzzi oraz pomieszczenia o funkcji technicznej z kotłownią gazową.

Wszystkie pomieszczenia wyposażono w wentylację mechaniczną i klimatyzację. Instalacje wewnętrzne dostosowano do potrzeb nowej funkcji.

Tynki wewnętrzne wykonano, jako cementowo-wapienne, wykończone gładziami gipsowymi.

Kamienne wątki ścian i sklepień komór piwnicznych, zlokalizowanych w północnej partii budynku, pochodzące z okresu budowy – IV w. XIX w., oraz z połowy XX w. dobudowaną część z cegły maszynowej – poddano pracom konserwatorskim. Poprzez wzmocnienie techniczne materiałów usunięte i wstrzymane zostały procesy degradacyjne na sklepieniach i ścianach piwnic. Wprowadzono cyrkulację powietrza i ze względu na wysoki stopień zawilgocenia, w pierwszej fazie prac, osuszone zostały najstarsze wątki kamienne i ceglane. Następnie usunięto współczesne przemurowania partii wątków zaprawami cementowymi – powstałymi w wyniku doraźnych napraw. Zgodnie z założeniami programowymi, utrzymano i zachowano w maksymalnym stopniu najstarsze partie wykonane z wapienia łamanego. Przewidziane do ekspozycji wątki ścian i kolebkowych sklepień dwóch komór piwnicznych wykonanych z wapienia łamanego i cegły poddano konserwacji i wyeksponowano ich lica. Pozostałe wątki ścian i sklepień – innych piwnic, po przeprowadzeniu niezbędnych prac, pokryto tynkiem.

Wykończenie malarskie ścian wewnętrznych zabytkowej struktury, przeprowadzono po nałożeniu warstw tynku renowacyjnego i wcześniejszym zagruntowaniu wszystkich powierzchni specjalistycznym środkiem, na bazie spoiwa żelazo-krzemianowego, charakteryzującego się wysoką paroprzepuszczalnością.

Wystrój wnętrz utrzymano w jasnej tonacji kolorystycznej. W sanitariatach i łazienkach, zarówno podłogi jak i ściany wyłożone zostały płytkami z naturalnych kamieni w jasnych odcieniach.

Ryc. 3. Pałac w Cianowicach, widok wnętrza piwnic, stan po modernizacji, 2014 (źródło: dokumentacja Właściciela obiektu, dostęp 2015).

Palace Cianowice, interior view basements, state after modernization 2014 (documentation of the owner of the object, Access 2015).

Podsumowanie i wnioski

Zabytki architektury dworskiej oraz zabytki ogrodowe są żyjącymi pomnikami, użytecznymi społecznie tak samo i dzisiaj [Majdecki, 1993]. Należy je więc pielęgnować i utrzymywać w dobrym stanie, gdyż są wielkim dobrem przekazanym przez poprzednie pokolenia.

Pałac w Cianowicach potwierdza, że niezależnie od stopnia zachowania zabytku, pozostaje on ważnym dziedzictwem kulturowym epoki, w której powstawał. Wraz z otaczającym założeniem parkowym, wnosi znaczący

wkład w dorobek i rozwój kultury narodowej, prezentuje wartości historyczne, naukowe, artystyczne i przyrodnicze. Mówi o dokonujących się przemianach ustrojowo-gospodarczych, społecznych, terytorialnych, o panujących stosunkach międzyludzkich i funkcjonujących wśród nich obyczajów. Z tych powodów zabytki te powinny podlegać szczególnej ochronie, aby przetrwały dla przyszłych pokoleń, jako ważny element kształtowania się polskiej tradycji i kultury szlacheckiej.

Analiza przykładu w Cianowicach wskazuje, że niezbędne są pilne działania budowlane oraz skuteczna konserwacja obiektów dworskich, z maksymalnym zachowaniem oryginalnej substancji zabytkowej i ochroną wartości historycznych – w procesie adaptacji.

Andrzej Kadłuczka napisał: *Jeśli zatem trwanie historycznego dzieła architektury lub urbanistyki (zabytku) jest związane z procesem zmian i przekształceń jego samego, jak i otaczającej go przestrzeni, to ochrona oznaczać musi kontrolę i zarządzanie tymi zmianami (...). Ochrona (...) opierać się musi na interwencji, do rozstrzygnięcia pozostaje natomiast jej skala i zasięg, a więc stopień interwencji* [Kadłuczka, 2000].

Z uwagi na rosnący coraz bardziej zakres interwencji, wynikający z radykalnie zmieniających się współczesnych potrzeb, standardów czy funkcji, działania te, każdorazowo, muszą mieć indywidualny charakter. Dlatego ważne staje się sporządzenie pełnej dokumentacji, w szczególności rzetelnej inwentaryzacji, pod okiem konserwatora. Zgodnie z regulacjami prawnymi – przy wykonywaniu projektów konserwatorskich, nadzorze i realizacji prac przy obiektach zabytkowych – konieczne jest zapewnienie odpowiednio wykwalifikowanej i wykształconej kadry profesjonalnej, celem: *zwrócenia szczególnej uwagi na właściwe rozwiązywanie problemów i dokonywanie wyborów na drodze do osiągnięcia wyznaczonego celu* [Karta Krakowska 2000].

Często zdarza się, że *celem zachowania konstrukcji zabytkowych budowli historycznych dla przyszłych pokoleń inżynier bardzo często musi wybierać między niezgodnością z aktualnymi sztywnymi przepisami normowymi i aktami prawnymi a powrotem do czasów, kiedy powstawała oryginalna koncepcja i zamiysł budowli, jej projekt i realizacja oraz utrzymanie* [Malesza, Miedziałowski, Malesza, 2013], [Izquredo-Encarnacion, 2012].

Wydaje się zatem, że warunkiem trwania zabytkowych założeń staje się ich upodmiotowienie. W założeniu pałacowym w Cianowicach, poprzez właściwą ingerencję z użyciem środków współczesnych i wprowadzenie nowej substancji – w sposób wykorzystujący i podkreślający wartości historyczne zabytku, możliwe stało się przywrócenie ważnego znaczenia temu obiektowi i miejscu. Pozwoliło to na nowo odkryć cenne dziedzictwo historyczne. Wydaje się również, że przywrócona na nowo funkcja, stanie się narzędziem do tego, by zabytek mógł funkcjonować i efektywnie oddziaływać na otoczenie, społeczność – w dobie postępującego na świecie szybkiego rozwoju cywilizacyjnego, niosącego za sobą zagrożenia prowadzące do degradacji krajobrazu kulturowego, w tym zabytkowych założeń dworsko-parkowych, zwłaszcza, że: *Zostały one zdewastowane między innymi w wyniku wcześniejszych, (...) XX-wiecznych przemian ekonomiczno-gospodarczych i politycznych. Alarmująca sytuacja w tej dziedzinie zmusza światowe organizacje do podejmowania nowych działań w zakresie ochrony krajobrazu kulturowego. Działaniom tym sprzyja chęć powrotu do tradycji i potrzeba programu zrównoważonego rozwoju, jako „rozwoju zdolnego do zaspokajania potrzeb współczesnych w sposób nie naruszający możliwości zaspokojenia potrzeb przyszłych pokoleń”* [Grzesiak, 2004], [Baranowski 1998].

Konkludując, należy jeszcze raz podkreślić, że dziedzictwo architektoniczno-urbanistyczne oraz krajobrazowe jest wynikiem identyfikacji związanej z różnymi wydarzeniami historycznymi i kontekstem społeczno-kulturowym [Karta Krakowska 2000]. Celem przyszłych pokoleń jest ochrona tego dziedzictwa realizowana przez wiele rodzajów interwencji – *prewencyjna konserwacja środowiska, doraźne utrzymywanie, naprawa, restauracja, renowacja czy rehabilitacja (rewaloryzacja)* [Karta Krakowska 2000].

Modernizacja cianowickiego pałacu wraz z reaktywowaniem oryginalnej historycznej funkcji – o charakterze trwałym, przy wprowadzeniu nowych technologii, dostosowaniu do nowych standardów użytkowych i technicznych – o wysokim poziomie estetycznym, stała się świadectwem połączenia współczesnych potrzeb z szacunkiem do przeszłości.

Piśmiennictwo

- [1] Baranowski A., 1998. *Projektowanie zrównoważone w architekturze*, Gdańsk, 38.
- [2] *Dwór w Cianowicach. Gmina Skąta. Zestawienie elementów zabytkowych. Aktualizacja*, Projektant Marek. M. Łukacz, Marek J. Łukacz, Kraków 2010; Dokumentacja formalno-prawna i projektowa dla pałacu w Cianowicach udostępniona przez Właściciela obiektu (czerwiec 2015).
- [3] Grzesiak R., 2004. *Konserwacja i rewaloryzacja zespołów pałacowo-ogrodowych w XXI w. na Dolnym Śląsku (wybrane przykłady)*, tom I, rozprawa doktorska na Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej, promotor prof. dr hab. inż. arch. B. Stępniewska-Janowska, Wrocław, 6.
- [4] Izquiereo-Encarnacion J.M.: *Codes, Policies and Earthquakes as Applied to Historic Preservation Projects*, Conference on Structural Analysis of Historic Constructions, 2012, Wrocław, Poland, 94–104.
- [5] Kadłuczka A., 2000. *Ochrona Zabytków Architektury*, Tom I, Kraków, 136–137.
- [6] *Karta Krakowska 2000*, źródło: <http://www.zabytki-tonz.pl/pliki/Karta%20Krakowska%202000.pdf>, (dostęp:17.07.2014).
- [7] Majdecki L., 1993. *Ochrona i konserwacja zabytkowych zespołów ogrodowych*, Warszawa, 24.
- [8] Malesza J., Miedziałowski Cz., Malesza M., 2013. *Techniczne aspekty odbudowy i utrzymania obiektów zespołu pokamedulskiego w Wigrach/ Technical aspects of reconstruction and preservation of the former Camaldolese monastery in Wigray*, [w:] *Wiadomości Konserwatorskie*, K. Kuśnierz (red.), nr 36/2013, Warszawa, 18. Źródło: Izquiereo-Encarnacion J.M., 2012: *Codes, Policies and Earthquakes as Applied to Historic Preservation Projects*, Conference on Structural Analysis of Historic Constructions, Wrocław, Poland, 94–104.
- [9] *Projekt budowlany zamienny przebudowy, rozbudowy i nadbudowy budynku dworskiego „Pałac W Cianowicach z wewnętrznymi instalacjami (wod-kan, gaz, co, wentylacji mechanicznej, instalacji chłodzenia, instalacji energii elektrycznej, niskoprądowa i odgromowa) i kotłownią gazową wraz ze zmianą sposobu użytkowania budynku dworskiego na budynek mieszkalny jednorodzinny dwupokoleniowy oraz towarzyszącą infrastrukturą techniczną, dojścia dojazdu, miejsca postojowe wraz z odwodnieniem liniowym do zbiornika na wody opadowe na działce nr 402/14 w miejscowości Cianowice, gmina Skąta*; Dokumentacja formalno-prawna i projektowa dla pałacu w Cianowicach udostępniona przez Właściciela obiektu (czerwiec 2015).
- [10] *Pałac w Cianowicach. Gmina Skąta. Program prac konserwatorskich elewacji, wątków ścian i sklepień części piwnic oraz stolarki drzwiowej*, Projektant Barbara Łukacz, Marek J. Łukacz, Kraków 2011; Dokumentacja formalno-prawna i projektowa dla pałacu w Cianowicach udostępniona przez Właściciela obiektu (czerwiec 2015).

Modernization of historical palace in Cianowice

Summary: The historic foundation of architectural and garden in Cianowice near Krakow, a great good transmitted by previous generations, it was confirmation that regardless of the degree of preservation of the monument, through appropriate interference with the use of the modern and the introduction of a new substance, it was possible to restore the important significance of the object and place. This made it possible to rediscover the precious historical heritage. Restored again feature has become a tool to ensure that monument to function and effectively interact with the environment, the community – in the era of progressive world rapid development of civilizational Conferences, carrying behind threats leading to degradation of the cultural landscape, including the historic of park.

Keywords: modernization of the monument, palace, mansion, Cianowice

Walory krajobrazowe lasów podmiejskich Rzeszowa w aspekcie tworzenia przestrzeni wypoczynkowej

Tomasz Dudek

e-mail: tdudek80@ur.edu.pl

*Katedra Agroekologii, Wydział Biologiczno-Rolniczy, Uniwersytet Rzeszowski
Department of Agroecology, Faculty of Biology and Agriculture, University of Rzeszów*

Streszczenie: Celem pracy jest ocena walorów krajobrazowych lasów podmiejskich Rzeszowa dla celów rekreacyjnego użytkowania. Waloryzacji krajobrazu leśnego dokonano z perspektywy wnętrza drzewostanów. W zastosowanej metodzie ocenie poddaje się następujące cechy drzewostanów: wiek, wilgotność siedliska, nachylenie terenu, bonitacja, skład gatunkowy warstwy drzew, budowa piętrowa drzewostanu, pokrycie gleby, barwa, mozaikowość utożsamiana głównie z formą zmieszania gatunków oraz stopniem zadrzewienia. W pracy dokonano waloryzacji krajobrazu lasów podmiejskich Rzeszowa dla potrzeb rekreacji, położonych w odległości do 10 km od granic administracyjnych miasta i będących w zarządzie Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe. Łącznie dokonano oceny 379 oddziałów leśnych o sumarycznej powierzchni 9261 ha administrowanych przez 4 nadleśnictwa: Strzyżów, Kańczuga, Głogów i Leżajsk. Otrzymane wyniki wskazują, że lasy podmiejskie Rzeszowa posiadają duże (57%) bądź średnie (41%) walory krajobrazowe. Większość lasów cechujących się najwyższymi walorami krajobrazowymi możemy znaleźć na południe od Rzeszowa w terenie o urozmaiconej rzeźbie co dodatkowo podnosi walory krajobrazowe jak również zachęca do aktywnego wypoczynku. Duży udział drzewostanów starszych klas wieku, bogaty skład gatunkowy, zielna pokrywa runa, dobra przejrzystość wnętrza lasu, to cechy drzewostanów zachęcające do odwiedzin i kontemplacji z przyrodą we wnętrzach krajobrazu leśnego. Dodatkowo cechy te wpływają korzystnie na przydatność drzewostanów do popularnych form rekreacyjnego użytkowania lasu, takich jak: spacer, nordic walking, bieganie.

Słowa kluczowe: krajobraz leśny, rekreacja leśna, czas wolny, lasy podmiejskie

Wstęp

Rzeszów jest jednym z nielicznych dużych miast w Polsce w których rośnie liczba mieszkańców (1946 r. – 29 tys., 1980 r. – 121 tys., 2010 r. – 178 tys., 2015 – 186 tys.). Miasto pochłania okoliczne wioski, w których w miejscu niedawnej uprawy ziemi powstają nowe zabudowania domów jednorodzinnych i w zabudowie szeregowej. Tym samym oddala się od centrum miasta przestrzeń charakteryzująca się krajobrazem wiejskim, krajobrazem pól i łąk ale jednocześnie przybliża się do granic administracyjnych miasta krajobraz leśny. Taki obraz jest wynikiem obowiązujących przepisów prawnych. W Polsce znacznie łatwiej zamienić grunty rolne na cele nie rolnicze niż grunty leśne. W przypadku gruntów leśnych stanowiących własność Skarbu Państwa (81% w Polsce) taka zmiana użytkowania wymaga zgody ministra właściwego do spraw środowiska.

W miastach, w których rośnie liczba mieszkańców, wzrasta zapotrzebowanie na miejsca wypoczynku i rekreacji. Potrzeby wypoczynkowe miejskiej ludności realizują się najpełniej w krajobrazie naturalnym [Bell i in. 2004], leśnym [Ważyński 1997]. Współcześnie istnieje duże zainteresowanie wypoczynkiem w lasach zwłaszcza wśród ludności miast [Paschalis-Jakubowicz 2009, Destan i Bekiroglu 2011, Dudek 2016b], na co wskazywały wcześniejsze prognozy [Bell i in. 2009]. Mieszkańcy dużych miast chętniej wybierają do wypoczynku lasy zagospodarowane rekreacyjnie [Dudek 2016a]. Rosnące zainteresowanie rekreacją leśną tłumaczy się potrzebą kontaktu człowieka z przyrodą. Udowodniono korzystny wpływ przebywania w lesie zarówno na umysł jak i ciało

człowieka [Park i in. 2009]. Można zauważyć zależność pomiędzy walorami krajobrazowymi a przydatnością obszarów do celów wypoczynkowych [Kryszak i Kryszak 2010, Meyer 2008]. Jednak nie zawsze duże walory krajobrazowe danego obszaru przekładają się na wykorzystanie jego potencjału rekreacyjnego [Dudek 2014].

Celem pracy jest ocena walorów krajobrazowych lasów podmiejskich Rzeszowa dla celów rekreacyjnego użytkowania.

Materiał i metody

Obszar województwa podkarpackiego cechuje się jedną z najwyższych lesistości w kraju. Lasy porastają tutaj blisko 680 tys. ha co stanowi 38% powierzchni, z czego ok. 17% stanowią lasy prywatnej własności, a pozostałe 83% lasy publiczne. W pracy dokonano waloryzacji krajobrazu lasów podmiejskich Rzeszowa dla potrzeb rekreacji, położonych w odległości do 10 km od granic administracyjnych miasta i będących w zarządzie Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe. Łącznie dokonano oceny 379 oddziałów leśnych o sumarycznej powierzchni 9261 ha administrowanych przez 4 nadleśnictwa: Strzyżów, Kańczuga, Głogów i Leżajsk. W większości drzewostany te należą do starszych klas wieku liczonych co 20 lat (IV klasa stanowi 42%, zaś V i starsze, tj. drzewostany w wieku powyżej 80 lat – 37%). Oceniane lasy rosną na siedliskach świeżych (71%) oraz wilgotnych (28%). Las porastający bagna i siedliska mokre zajmuje 1% powierzchni. Na badanym terenie brak jest natomiast siedlisk suchych. Blisko połowa ocenianych lasów porasta teren równiny (głównie lasy w nadleśnictwach Leżajsk i Głogów), 25% porasta stok pochyły który jest najbardziej atrakcyjny z punktu widzenia popularnych form rekreacji leśnej [Dudek 2013]. Natomiast 21% drzewostanów porasta stok spadzisty lub stromy (nachylenie 13 – 30°), a pozostałe 4% stok łagodny. Zdecydowana większość lasów cechuje się budową jednopiętrową (98%). Drzewostany o budowie 2-piętrowej porastają jedynie 213 ha (2% wszystkich), natomiast wielopiętrowych drzewostanów nie odnotowano. Lasy podmiejskie Rzeszowa cechuje wysoki stopień zróżnicowania składu gatunkowego dendroflory. Drzewostany wielogatunkowe stanowią 10%, drzewostany mieszane 3–5 gatunków panujących – 33%, mieszane z dwoma gatunkami panującymi i do 5 gatunków drzew i krzewów – 10%, lite lub mieszane z 2 gat. i 6–10 gatunków drzew i krzewów – 39%. Drzewostany lite stanowią 8% ocenianych lasów podmiejskich Rzeszowa.

Waloryzacji krajobrazu leśnego dokonano z perspektywy wewnątrz drzewostanowych metodą opublikowaną na łamach czasopisma *Przestrzeń i Forma* [Dudek 2016c – w druku]. W metodzie tej ocenie poddaje się następujące cechy drzewostanów: wiek, wilgotność siedliska, nachylenie terenu, bonitacja, skład gatunkowy warstwy drzew, budowa piętrowa drzewostanu, pokrycie gleby, barwa, mozaikowatość utożsamiana głównie z formą zmieszania gatunków oraz stopniem zadrzewienia.

Wyniki

Otrzymane wyniki wskazują, że lasy podmiejskie Rzeszowa posiadają duże (57%) bądź średnie (41%) walory krajobrazowe. Drzewostany o bardzo dużych walorach krajobrazowych porastają 73 ha (0,8%), zaś o małych walorach 26 ha, co stanowi zaledwie 0,3% wszystkich (tab. 1). Natomiast nie odnotowano drzewostanów o bardzo małych walorach krajobrazowych. Fakt ten można tłumaczyć niskim udziałem najmłodszych drzewostanów (I klasa wieku – 2%, II – 6%) oraz siedlisk bagiennych i mokrych (1%). Korzystny był również wskaźnik bonitacji. Drzewostany w najwyższej klasie bonitacji (I klasa) zajmują 66%, w II klasie – 30%, a w III – 4%. Brak natomiast drzewostanów w dwóch najniższych klasach bonitacji (IV i V).

Największy wpływ na przynależność danego drzewostanu do klasy estetyczności krajobrazu miały następujące cechy drzewostanu, w kolejności malejąco: pokrycie runa, nachylenie terenu, skład gatunkowy warstwy drzew i krzewów, wiek drzewostanu. Natomiast najmniejszy (najniższa wartość odchylenia standardowego) budowa piętrowa i bonitacja (tab. 2).

Tabela 1. Klasy estetyczności krajobrazu leśnego obiektu badań
Forest landscape aesthetic classes for the object of research

klasa estetyczności krajobrazu landscape aesthetic class	suma punktów total number of points	liczba oddziałów leśnych number of separate tree stands	powierzchnia surface areas [ha]	udział share [%]
I bardzo duże walory krajobrazowe I very high landscape value	39–44	4	72,98	0,79
II duże walory krajobrazowe II high landscape value	31–38	205	5317,88	57,42
III średnie walory krajobrazowe III average landscape value	22–30	168	3843,82	41,50
IV małe walory krajobrazowe IV low landscape value	13–21	2	26,43	0,29
V bardzo małe walory krajobrazowe V very low landscape value	do 12	0	0	0,00

Tabela 2. Statystyki podstawowe dla badanych cech drzewostanów
Basic statistics for the tree stands covered by the study

statystyka statistics	cecha drzewostanu / tree stands covered								
	bonitacja bonitation	wilgotność siedliska habitat humidity	mozaikowość krajobrazu mosaic-like nature of the landscape	budowa piętrowa dst. horizontal structure of tree stands	skład gat. dendroflory species composition of tree flora	barwa i kompozycja colour and composition	wiek dst. age of tree stands	nachylenie terrain slope	pokrycie runa under-growth cover
\bar{x}_{sr}	4,62	4,39	2,95	2,92	3,27	2,94	4,02	2,97	3,04
σ	0,56	0,95	0,72	0,38	1,03	0,83	1,01	1,24	1,48
σ^2	0,31	0,90	0,52	0,14	1,06	0,70	1,01	1,54	2,19

Dyskusja

Ocenę walorów krajobrazowych okolic Rzeszowa autor przeprowadził już wcześniej, wskazując obszary o najwyższych walorach krajobrazowych: na południowy-wschód od Rzeszowa, pomiędzy Tyczynem a Malawą oraz na południe od linii Siedliska – Tyczyn i na północny-zachód od miejscowości Rudna Mała [Dudek 2012]. Analizując otrzymane wyniki możemy stwierdzić, że również większość lasów cechujących się najwyższymi walorami krajobrazowymi możemy znaleźć na południe od Rzeszowa. Lasy te administrowane są głównie przez Nadleśnictwo Strzyżów, a w znacznie mniejszym udziale przez Nadleśnictwo Kańczuga.

Wpływ na wartość krajobrazów naturalnych ma przede wszystkim wskaźnik bioróżnorodności [Dymitryszyn i Schwerk 2009] co wykazano również w niniejszej pracy: 3 z 4 cech które miały największy wpływ na przynależność danego drzewostanu do klasy estetyczności krajobrazu (patrz wyniki) wpływają bezpośrednio na wartość tego wskaźnika. Można powiedzieć, że czym wyższy jest ten wskaźnik tym dany krajobraz jest bardziej atrakcyjny, a jego struktura bardziej zróżnicowana. Podobnie Janeczko i in. [2011] poprawę atrakcyjności krajobrazu leśnego widzą głównie w różnicowaniu struktury gatunkowej, wiekowej, warstwowej i przestrzennej drzewostanów. Natomiast zdaniem Kędziory i Karga [2010], mozaikowatość struktury krajobrazu jest czynnikiem determinującym wskaźnik bioróżnorodności. Zgodnie z tą ideą w krajobrazie leśnym niewskazane są drzewostany jednogatunkowe tworzące monokultury na dużych obszarach. Takie drzewostany niewskazane są również z punktu widzenia ochrony i zachowania trwałości lasu w danym krajobrazie. Przyjęta w pracy metoda uwzględnia tą ideę; lite jedliny, świerczyny i drzewostany sosnowe otrzymują najniższą wartość biorąc pod uwagę kryterium barwy i kompozycji przyjęte za Korelskim [2000], oraz kryterium składu gatunkowego warstwy drzew i krzewów. Szwedzka agencja ochrony środowiska wskazuje, że dla przetrwania wielu gatunków ptaków i ssaków konieczny jest w lasach udział starodrzewu na poziomie 10–30% [https://chemlinks.beloit.edu/Rain/copy/env-qual-crit-forest_landscape.pdf]. Agencja zwraca więc uwagę podobnie jak autor niniejszej pracy, że wiek drzewostanów jest ważnym czynnikiem decydującym o bioróżnorodności ekosystemu leśnego i tym samym o wartości krajobrazu. Również O'Leary i in. [1998] wskazali na obecność dojrzałych drzewostanów w lasach wyróżniających się pod względem atrakcyjności krajobrazu.

W pracy wykazano, że 58% drzewostanów leżących wokół Rzeszowa, w odległości do 10 km od granic administracyjnych miasta, ma duże bądź bardzo duże walory krajobrazowe, przy czym większość najcenniejszych krajobrazowo lasów leży na południe od Rzeszowa. Autor przeprowadził badania tą samą metodą w znajdującym się na południowy wschód od Rzeszowa (ok. 25–45 km) Czarnorzecko-Strzyżowskim Parku Krajobrazowym gdzie otrzymał, że ponad 81% drzewostanów cechuje się dużymi lub bardzo dużymi walorami krajobrazowymi [Dudek 2016c – w druku]. Otrzymane wyniki z obu badań wyraźnie wskazują kierunek w którym powinien podążać ruch rekreacyjny mieszkańców Rzeszowa w poszukiwaniu lasów o najwyższych walorach krajobrazowych. W obu pracach autora wskazano te same cechy drzewostanu wpływające w najwyższym stopniu na wartość estetyczną krajobrazu leśnego (patrz wyniki).

Należy zaznaczyć, że w pracy podobnie jak w badaniach Brown [1987] wyżej oceniane były wnętrza krajobrazowe drzewostanów z pokrywą zielną niż pozbawione roślinności – goła ściółka. Natomiast podobnie jak w pracy Brusha [1979] gęsta podrost i podszyt (w pracy przyjęto $\geq 40\%$ pokrycia terenu) obniżają wartość krajobrazową drzewostanów. Również Scrinzi i Floris [2000] stwierdzają, że najbardziej atrakcyjne są lasy z dobrą widocznością wewnątrz, a więc pozbawione bujnie rozwiniętego dolnego piętra oraz warstwy podrostu i podszytu.

Podsumowanie

Znaczna część lasów podmiejskich Rzeszowa cechuje się dużymi walorami krajobrazowymi (58%) tworząc atrakcyjną przestrzeń do wypoczynku. Większość tych drzewostanów położonych jest na południe od Rzeszowa w terenie o urozmaiconej rzeźbie co dodatkowo podnosi walory krajobrazowe jak również zachęca do aktywnego wypoczynku. Duży udział drzewostanów starszych klas wieku, bogaty skład gatunkowy, zielna pokrywa runa, dobra przejrzystość wnętrza lasu, to cechy drzewostanów wpływające korzystnie na ocenę krajobrazu leśnego, zachęcające do odwiedzin i kontemplacji z przyrodą. Dodatkowo cechy te wpływają korzystnie na przydatność drzewostanów do innych popularnych form rekreacyjnego użytkowania lasu, takich jak: spacer, nordic walking, bieganie.

Architekci krajobrazu przy wykonywaniu projektów rekreacyjnego zagospodarowania lasów muszą pamiętać, że wszelkie zmiany wprowadzane przez człowieka podczas takich prac powinny w pierwszej kolejności uwzględniać dobro przyrody a dopiero w dalszej użyteczność realizowanego projektu dla społeczeństwa. Zagrożeniem dla krajobrazów leśnych mogą być wprowadzane bezmyślnie obce gatunki z których część jest inwazyjnych zaś inne mogą takimi stać się wraz z obserwowanymi zmianami klimatycznymi. Zwracają na ten problem uwagę również Borgmann i Rodewald [2005]. Autorzy ostrzegają, że przywrócenie krajobrazu leśnego pozbawionego gatunków egzotycznych może okazać się bardzo pracochłonne i kosztowne.

Działalność gospodarza człowieka w lesie wymaga niezwykle bogatej wiedzy przyrodniczej a jej ocena możliwa jest często dopiero po latach. Błędy popełnione w przeszłości przy doborze składu gatunkowego drzewostanów (wprowadzono na dużych obszarach świerka pochodzącego głównie z południa Europy) w Karikonoszach i Górach Izerskich doprowadziły w latach 80-tych ubiegłego wieku do całkowitego rozpadu litych drzewostanów świerkowych zmieniając zupełnie tamtejszy krajobraz. Podobne zagrożenie trwałości lasów w krajobrazie górskim współcześnie dotyczy drzewostanów świerkowych w Beskidzie Śląskim i Żywieckim, gdzie na obszarze kilkuset hektarów las przestał już istnieć. Odbudowa ekosystemu leśnego w górskim krajobrazie jest procesem złożonym i długotrwałym. Dlatego zanim podejmiemy jakieś decyzje pod wpływem współczesnych potrzeb, należy przeanalizować możliwe negatywne skutki projektowanych rozwiązań w przyszłości.

Piśmiennictwo

- [1] Bell P.A., Greene Th.C., Fisher J.D., Baum A., 2004. Psychologia środowiskowa. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- [2] Bell S., Simpson M., Tyrväinen L., Sievänen T., Probstl U., 2009. European Forest Recreation and Tourism: A Handbook. Taylor & Francis, London.
- [3] Borgmann K.L., Rodewald A.D., 2005. Forest Restoration in Urbanizing Landscapes: Interactions Between Land Uses and Exotic Shrubs. *Restoration Ecology* 13(2), 334–340.
- [4] Brown T.C., 1987. Production and cost of scenic beauty: examples for a ponderosa pine forest. *Forest Science* 33(2), 394–410.
- [5] Brush R.O., 1979. The attractiveness of woodlands: Perceptions of forest landowners in Massachusetts. *Forest Science* 25(3), 495–506.
- [6] Destan S., Bekiroğlu S., 2011. Evaluation of the territorial system of forest recreation by natural indicators: Belgrade forest example. *African Journal of Agricultural Research* 6(1), 212–223.
- [7] Dudek T., 2012. Ocena walorów krajobrazowych okolic Rzeszowa. *Acta Sci. Pol., Administratio Locorum* 11(1), 53–59.
- [8] Dudek T., 2013. Ocena potencjału rekreacyjnego lasów w terenie o różnicowanej orografii na przykładzie Czarnorzecko-Strzyżowskiego Parku Krajobrazowego. *Sylvan* 157(10), 775–779.
- [9] Dudek T., 2014. Potencjał rekreacyjny Magurskiego Parku Narodowego a rzeczywista liczba zwiedzających. *Sylvan* 158(11), 875–879.
- [10] Dudek T., 2016a. Needs of the local population related to development of forests for recreational purposes: example of south-eastern Poland. *Journal of Forest Science* 62(1), 35–40.
- [11] Dudek T., 2016b. Potencjał rekreacyjny lasów podmiejskich Rzeszowa wobec zapotrzebowania na wypoczynek w lasach wśród mieszkańców województwa podkarpackiego. *Sylvan* 160(2), 169–176.
- [12] Dudek T., 2016c. Waloryzacja krajobrazu leśnego Czarnorzecko-Strzyżowskiego Parku Krajobrazowego. *Przestrzeń i Forma* 26, 187–200.
- [13] Dymitryszyn I., Szychwerk A., 2009. Piękno scenerii krajobrazu – turystyka a różnorodność gatunkowa biegaczowatych – przykład badań z Puszczy Piskiej i Drawieńskiego Parku Narodowego. *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej* 4(23), 100–109.
- [14] Janeczko E., Woźnicka M., Mandziuk A., 2011. Potrzeby i preferencje społeczne w aspekcie kształtowania krajobrazu leśnego. *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej* 3(28), 117–121.
- [15] Kędziora A., Karg J., 2010. Zagrożenia i ochrona różnorodności biologicznej. *Nauka* 4, 107–114.
- [16] Koreleski K., 2000. Pozaprodukcyjne funkcje terenów leśnych i ich szacowanie. Wyd. Akademii Rolniczej w Krakowie.
- [17] Kryszak A., Kryszak J., 2010. Walory przyrodniczo-krajobrazowe i kulturowe doliny rzeki Główna. *Acta Sci. Pol., Administratio Locorum* 9(3), 63–69.
- [18] Meyer B., 2008. Krajobraz jako element atrakcyjności turystycznej obszaru. *Studia krajobrazowe jako podstawa właściwego gospodarowania przestrzenią. Praca zbiorowa pod red. A. Zaręby, D. Chylińskiej. Wyd. Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*, 119–126.
- [19] O’Leary T.N., McCormack A.G., Clinch J.P., 1998. Tourists perceptions of forestry in the Irish landscape – an initial study. *Forest & Landscape Research* 1(5), 473–490.
- [20] Park B.J., Tsunetsugu Y., Kasetani T., Morikawa T., Kagawa T., Miyazaki Y., 2009. Physiological effects of forest recreation in a young conifer forest in Hinokage Town, Japan. *Silva Fennica* 43(2), 291–301.

- [21] Paschalis-Jakubowicz P., 2009. Leśnictwo a leśna turystyka i rekreacja. *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej* 4(23), 29–35.
- [22] Scrinzi G., Floris A., 2000. Featuring and modeling forest recreation in Italy. *Forestry* 73(2), 173–185.
- [23] Ważyński B., 1997. *Urządzenie i zagospodarowanie lasu dla potrzeb turystyki i rekreacji*. Wyd. Akademii Rolniczej, Poznań.
- [24] https://chemlinks.beloit.edu/Rain/copy/env-qual-crit-forest_landscape.pdf; dostęp 05.10.2015

Scenic qualities of suburban forests of Rzeszów from the viewpoint of designing areas for leisure

Abstract: The study focuses on assessing scenic qualities of the suburban forests of Rzeszów for the needs of use for recreation. Valorisation of the forest landscape has been performed from the perspective of inner tree stands. The applied method involves assessment of such features of tree stands as: age, moisture of habitat, terrain inclination, quality classification, species composition of the tree layer, floor structure of the stands, soil cover, colour, heterogeneity, identified mainly as the type of mixture of species and level of stand density. The study was designed to valorise the landscape of suburban forests of Rzeszów, for the needs of recreation, located at a distance up to 10 km from the administrative borders of the city, and administered by the "State Forests" National Forest Holding. The assessment was performed for the total of 379 forest units, jointly comprising an area of 9261 ha, and administered by four forest districts: Strzyżów, Kańczuga, Głogów and Leżajsk. The suburban forests of Rzeszów are found with high (57%) or moderate (41%) scenic qualities. Majority of the forests with the highest scenic qualities are located south of Rzeszów, in areas with varied terrain, which additionally enhances these scenic qualities and encourages for active leisure. Large proportion of stands representing older age classes, diverse species composition, herbaceous ground cover, and good visibility inside the forest, these are qualities which attract visitors and inspire them to contemplate the nature within the forest landscapes. Additionally, these features contribute to the usefulness of the forests for popular recreation activities, such as: hiking, Nordic walking, running.

Key words: forest landscape, forest recreation, leisure time, suburban forests

Systematyka obiektów architektury krajobrazu we współczesnym mieście

Maciej Kłopotowski

Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska

Katedra Ochrony i Kształtowania Środowiska, Zespół Dydaktyczny Architektury Krajobrazu

Streszczenie: Od kilkudziesięciu lat trwają prace mające na celu systematyzowanie obiektów architektury krajobrazu oraz prowadzenie ich klasyfikacji. Autor w swych badaniach również podejmuje tę problematykę. Prowadzi swe prace na tle uwarunkowań historycznych, w tym wiedzy i praktyki projektowej. Za podstawę (punkt wyjścia) prac systematyzujących zagadnienia teorii, odmiennie od działań dotychczasowych, przyjmuje obszar planowania przestrzennego. Wprowadzone kolejne (dwustopniowe) podziały terenów zieleni kończy przyporządkowaniem im konkretnych obiektów architektury krajobrazu. W dalszej kolejności zestawia je z uwarunkowaniami lokalizacyjnymi, określając ich położenie w określonej strefie miasta.

Słowa kluczowe: architektura krajobrazu, planowanie przestrzenne, tereny zieleni w mieście, zieleń miejska, obiekt architektury krajobrazu

Uwaga metodyczna

Niniejsza publikacja *Tereny zieleni we współczesnym mieście* składa się z dwóch części: 1. *Systematyka obiektów architektury krajobrazu we współczesnym mieście* i 2. *Klasyfikacja i zadania terenów zieleni we współczesnym mieście*. W obu częściach zachowano ciągłość numeracji przypisów, tabel i grafów. Podsumowanie prezentowanych w nich badań oraz spis literatury zamieszczono części drugiego.

Zamieszczone w niniejszej publikacji badania zostały zrealizowane w ramach pracy nr S/WBiŚ/2/2016 i sfinansowane ze środków na naukę MNiSW.

Wstęp

Od wielu lat urbaniści, architekci, architekci krajobrazu, ogrodnicy zajmujący się kształtowaniem terenów zieleni i ekodolży, w swych badaniach i pracach naukowych, podejmują problematykę terenów zieleni w mieście. Zagadnienie to częstokroć omawiane jest na tle ich klasyfikacji, która pozwala poszczególnym obiektom architektury krajobrazu przyporządkować ich cechy oraz określić stawiane im zadania funkcjonalne i przestrzenne. Analiza tych zagadnień prowadzi do wniosku, iż istnieje rozdźwięk pomiędzy poszczególnymi opracowaniami. Przebiega on w na linii podziałów na środowisko architektów i urbanistów oraz ogrodników, architektów krajobrazu i ekologów. Pierwsza z grup preferuje klasyfikacje związane z podziałem funkcjonalnym oraz sposobem użytkowania i dostępności terenu. Częstokroć odnosi się do zapisów planistycznych i sposobu zagospodarowania działki związanej z obiektem architektonicznym (jego funkcją użytkową). Druga w swych podziałach zwraca szczególną uwagę na cechy terenów zieleni takie jak: walory przyrodnicze (w tym biologiczne), psychiczne, wychowawcze i edukacyjne oraz ochronne a nawet przeciwpożarowe, ponadto podkreśla ich walory artystyczne i plastyczne. Pierwsze z wymienionych środowisk częstokroć traktuje tereny zieleni jako „dodatek” do przestrzeni zurbanizowanej bądź „upiększenie” otoczenia budynku lub wyposażenie wnętrza miejskiego placu. Drugie – jako część ekosystemu wymagającego powiązań przestrzennych z jego innymi elementami. Obie z grup, choć z różnym nasileniem, podnoszą walory zdrowotne i estetyczne tych terenów. W wielu opracowaniach jako

istotne wskazywane są ich wartości społeczne i kulturowe (zwłaszcza w odniesieniu do obiektów zabytkowych). W różnych publikacjach, w zróżnicowany sposób klasyfikacje te nakładają się na siebie. Takie same obiekty architektury krajobrazu wpisywane są w różne grupy podziałów nadrzędnych. Autor niniejszego opracowania stan taki upatruje w braku jednej spójnej klasyfikacji. W swych badaniach podejmuje próbę budowania hierarchicznego podziału terenów zieleni w mieście – takiego, który obejmie wszystkie z występujących (zdefiniowanych w teorii) w nim obiekty. Jednocześnie poszczególne poziomy podziału opiera na czytelnych, jednoznacznie sprecyzowanych, zasadach. Czerpie przy tym z nieocenionego dorobku poprzedników a wprowadzone podziały własne stara się utrzymać w ramach jak najbardziej zbliżonych do już istniejących.

Tereny zieleni w teorii projektowania i zapisach legislacyjnych

Problematykę terenów zieleni (dawniej zielonych) w mieście, w polskich badaniach naukowych, podjęto w drugiej połowie lat czterdziestych dwudziestego wieku. Dokonano wówczas ich podziału na tereny budowlane i otwarte¹. Obowiązujący w ówczesnej teorii urbanistyki podział wyodrębniał w mieście obszary mieszkaniowe (budowlane) i odizolowane od nich tereny zakładów przemysłowych (otwarte), tworząc koncepcje miasta oparte na strefowaniu funkcjonalnym². Podział ten jest całkowicie zgodny z doktrynalnymi zaleceniami Karty Ateńskiej³, której autorzy już w roku 1933 postulowali: *Aby odtąd każda dzielnica mieszkaniowa obejmowała powierzchnie zielone, konieczne dla właściwego urządzenia gier i sportów dla dzieci, młodzieży i dorosłych i dalej: Aby nowe przestrzenie zielone służyły wyraźnie określonym celom: by zawierały ogrody zabaw dziecięcych, szkoły, ośrodki młodzieżowe czy wszystkie budynki użyteczności publicznej związane bezpośrednio z mieszkalnictwem*. Autorzy karty postulowali również zakładanie i budowę: parków, terenów sportowych, stadionów, plaż itp., przy czym uważali, że program wypoczynku ma być ustalony i zawierać działania różnego typu od spacerów i wypoczynku biernego po sport. Proponowany w karcie podział stał się podstawą klasyfikacji terenów zieleni wprowadzonych w Polsce. Zakładał on wyodrębnienie dwóch grup obszarów. W pierwszej (tereny budowlane) klasyfikowano obszary zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej oraz przestrzenie wolne zlokalizowane wśród takiej zabudowy. Sklasyfikowano w niej również tereny wolne od zabudowy, zlokalizowane w przestrzeniach buforowych pomiędzy dzielnicami. W drugiej z grup (tereny otwarte) poza obszarami związanymi z lokalizacją przemysłu, kolei oraz infrastruktury technicznej znalazły się obiekty architektury krajobrazu związane z odpoczynkiem aktywnym (sportem) i pasywnym (cichym, spokojnym realizowanym w parku). Do terenów tych zaliczono również szereg obiektów miejskich takich jak: ogrody dziecięce, szkolne, sportowe; parki, zieleńce, lasy miejskie; ogrody działkowe i szpitalne; cmentarze oraz tereny dydaktyczno-naukowe i uprawne.

Wprowadzony w okresie powojennym podział miejskich terenów zieleni w latach pięćdziesiątych usankcjonowały zapisy legislacyjne. Od roku 1951 zaczęły obowiązywać Tymczasowe Normatywy Urbanistyczne (uzupełnione w roku 1953) a od roku 1955 – Normatyw techniczny projektowania zieleni blokowej⁴. W dokumentach tych zieleń w mieście podzielono na dwie grupy, którym przyporządkowano konkretne typy obiektów architektury krajobrazu. Wyodrębniono *tereny zielone*, które są zlokalizowane na obszarach osiedleńczych (mieszkaniowych) oraz poza nimi⁵. Do pierwszej z tych grup zaliczono: parki ludowe (parki kultury), parki wypoczynkowo-sportowe (w tej grupie sklasyfikowano również zieleń bloku i zespołu budynków mieszkalnych), bulwary i promenady oraz zieleń terenów sportowych. Zaś w drugiej: część zieleni terenów sportowych, ogrody działkowe i cmentarze. Poszczególnym obiektom przyporządkowano zalecaną powierzchnię, którą uzależniono od liczby użytkowników (mieszkańców). Powstające w tym okresie parki miejskie częstokroć lokalizowano na hałdach miejskiego gruzu (pozostałości po zniszczeniach wojennych) co nadało szczególną rangę zagadnieniom kształtowania ich

1 A. Ptaszycka, *Przestrzenie zielone w miastach*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Poznań 1950, s. 85.

2 Na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych, w przestrzeniach miast, poza terenami mieszkaniowymi i przemysłowymi wyodrębniano: tereny sportowe (głównie związane z obiektami wielkopowierzchniowymi jak stadiony czy kąpieliska), tereny komunikacji i służby zdrowia oraz tereny specjalnego przeznaczenia związane z obronnością.

3 Karta Ateńska – dokument, zawierający postulatywne zasady nowoczesnego projektowania urbanistycznego, opracowany przez Le Corbusiera, uchwalony na IV Kongresie CIAM w Atenach w roku 1933. *Nowa Karta Ateńska 1998. Karta Ateńska 1933*, POBITNO, Rzeszów 2004.

4 Normatywy Urbanistyczne z lat 1951 i 1953 wprowadzono na mocy zarządzeniem Prezesa Komitetu do Spraw Urbanistyki i Architektury, zaś Normatyw techniczny projektowania zieleni blokowej z roku 1955 wprowadziło Ministerstwo Gospodarki Komunalnej.

5 Wprowadzony podział pozostaje w całkowitej zgodzie z teoretycznymi podstawami projektowania mieszkalnictwa z tego okresu.

terenu. Nowo powstające obiekty architektury krajobrazu, realizowane były w ramach czynów społecznych, w których uczestniczyli uczniowie, studenci i pracownicy zakładów przemysłowych, a na obszarach związanych z zabudową mieszkaniową sami mieszkańcy. Większość z nich nie była przygotowana do wykonania zleconych im prac, traktowała je jako przykry obowiązek społeczny lub wstęp do następującego po ich zakończeniu pikniku⁶. Z perspektywy czasu działania te oceniane są jako pozbawione nadzoru sił fachowych (projektantów) lub nadzorowane w stopniu niewystarczającym. Zaowocowało to przypadkowymi miejscami nasadzeń drzew, zwłaszcza na terenach międzyblokowych, oraz tworzenia zupełnie przypadkowych kompozycji roślinnych. Istotnym w tym okresie zagadnieniem projektowym stała się również zieleń przyuliczna, która stanowiła naturalne uzupełnienie ciągów komunikacyjnych odbudowujących i rozbudowujących się miast. Roślinność ta zaczęła stanowić istotny element ekologiczny miasta funkcjonalnego. Zwykle projektowana w formie szpalerów i nasadzeń rzędowych pozwala na podkreślanie, realizowanych w tym czasie, osiowych założeń urbanistycznych. Równoległe z budową nowych obiektów podjęto prace związane z badaniem, dokumentowaniem i odtwarzaniem obiektów historycznych, które to do dnia dzisiejszego stanowią odrębny obszar studialny i projektowy.

Normatywy techniczne w projektowaniu przestrzeni (w tym obiektów architektury krajobrazu) obowiązywały przez całą dekadę lat sześćdziesiątych. W stosownych dokumentach zieleń osiedlową różnicowano na ogród osiedlowy, który dzielono na: ogród jordanowski dla dzieci, park wypoczynkowy dla dorosłych (definiowany jako zespoły zieleńców z ławkami i kwietnikami, połączone systemem ścieżek spacerowych), przestrzeń sportowo-rekreacyjną (określaną jako tereny gier i zabaw dla dzieci i młodzieży) i zieleń przydomową (zlokalizowaną w bezpośrednim sąsiedztwie budynków mieszkalnych). Na terenie tym postulowano realizację placów zabaw dla dzieci najmłodszych oraz zakątki otoczone zielenią przeznaczonych do krótkiego wypoczynku dorosłych. Dla obszarów tych wskazano zalecane wielkości oraz powierzchnie, które podobnie jak w poprzednim dziesięcioleciu, uzależniono od potencjalnej liczby korzystających z nich mieszkańców⁷. Zwracano w tym okresie uwagę na to, że elementy zieleni (zwłaszcza duże drzewa) doskonale wypełniają pustą przestrzeń osiedla oraz urozmaicają nieciekawą i szablonową architekturę typowych domów⁸. Jednocześnie w teorii projektowania obiektów architektury krajobrazu zwracano uwagę, że kompozycja terenów zieleni musi być dostosowana do warunków naturalnych. Przy tym powinna ona być skromna, tania i łatwa do utrzymania. Stanowisko takie pod koniec lat pięćdziesiątych stanowiło krytykę realizacji socrealistycznych, w tym sztywnego naśladowania monumentalnych założeń wzorowanych na rozwiązaniach radzieckich. Postulowano wówczas realizację kompozycji terenów zieleni opartej na rozległych trawnikach z dominantami drzew oraz krzewów wykorzystywanych jako osłony przestrzeni gospodarczych i ciągów komunikacyjnych⁹.

W roku 1974 Ministerstwo Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska (MGTiOŚ) wprowadziło nowe zarządzenie w sprawie wskaźników i wytycznych dla terenów mieszkaniowych w miastach¹⁰. W dokumencie tym wprowadzono podział terenów mieszkaniowych na Strukturalne Jednostki Mieszkaniowe i ich zespoły, dla których określono grupy funkcji a wśród nich wyodrębniono sport i rekreację. W grupie tej na poziomie jednostki wymieniono: place zabaw, przydomową rekreację osób starszych, ogrody dziecięce (dawniej zwane jordanowskimi) oraz osiedlowe parki sportowo-rekreacyjne, zaś na poziomie ich zespołu: parki wypoczynkowe międzyosiedlowe, zespoły obiektów sportowych oraz ogrody działkowe. Podobnie jak w przypadku wcześniejszych dokumentów, sparametryzowano wielkości tych obiektów. W dokumencie podano zalecano ich wielkości w wartościach optymalnych oraz przypadających na jednego mieszkańca. Dodatkowo określono izochrony tych obiektów. Podobnie jak w poprzednich dziesięcioleciach większość z nich realizowana była po zasiedleniu budynków mieszkalnych, przy znacznym współdziałaniu społecznym.

Pod koniec lat siedemdziesiątych otwarto dyskusję o społecznym znaczeniu terenów rekreacyjnych. Podjęmowano wówczas problematykę rodziny i środowiska społecznego oraz procesów integracji i identyfikacji człowieka z otoczeniem. Na tym tle prezentowano opracowania projektowe i realizacje ilustrujące postulowany

6 Problematykę czynów społecznych w powojennej Polsce nakreśla A. Basista w: A. Basista, *Betonowe dziedzictwo. Architektura w Polsce czasów komunizmu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa – Kraków 2001, s. 87.

7 W. Osrowski z zespołem, *Osiedle mieszkaniowe*, Wydawnictwa Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1967, s. 19 – 23; W. Czarniecki, *Planowanie miast i osiedli, tom II, Miejsca pracy i zamieszkania*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965, s. 402–411.

8 W. Czarniecki, *Planowanie miast i osiedli, tom II, Miejsca pracy i zamieszkania*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965, s. 526.

9 Tamże, s. 525.

10 Zarządzenie MGTiOŚ w sprawie wskaźników i wytycznych dla terenów mieszkaniowych w miastach (1974).

sposób urządzania przestrzeni społecznych¹¹. Niestety rzeczywistość w sposób znaczący odbiegała od postulowanych wzorców. Realizowane wyposażenie, w tym standard wzorniczy, placów zabaw i przestrzeni rekreacyjnych był niezwykle niski a założenia te były powtarzalne. Wynikało to z masowej produkcji, głównie metalowych: ławek, huśtawek, karuzel, zjeżdżalni oraz ażurowych elementów do wspinania się. Projekty indywidualne dotyczy wyłącznie obiektów prestiżowych i lokowane były w wybranych parkach osiedlowych i dzielnicowych.

W latach osiemdziesiątych w teorii projektowania zaczęto systematyzować i doprecyzowano podziały obiektów architektury krajobrazu. W opracowaniach urbanistycznych w sposób szczegółowy omawiano zasady projektowania i wyposażania obiektów rekreacji przydomowej, ogrodów dziecięcych i osiedlowych oraz zespołów boisk sportowych. W okresie tym zaczęto również szczegółowo definiować funkcje i formy rekreacji. W większym niż dotychczas stopniu uzależniano je od wieku użytkowników. Przestrzenie te zaczęto dzielić na przeznaczone dla: dzieci małych (0–5 lat), dzieci starszych (5–12 lat), młodzieży i dorosłych oraz osób starszych¹². W wielu opracowaniach z tego okresu zaczyna pojawiać się problematyka przestrzeni dla osób z małym dzieckiem i osób niepełnosprawnych.

Do końca lat osiemdziesiątych dwudziestego wieku w projektowaniu terenów zieleni i obiektów architektury krajobrazu w mieście posiłkowano się podziałami zdefiniowanymi w normatywach urbanistycznych, które to głównie z uwagi na niemożliwość osiągnięcia zakładanych w nich wskaźników (co wynikało z uwarunkowań ekonomicznych), przestały obowiązywać w połowie lat osiemdziesiątych i w latach kolejnych traktowane były wyłącznie jako zalecenia projektowe.

Koniec wieku dwudziestego zaowocował rozważaniami nad jakością użytkową terenów istniejącej zieleni miejskiej¹³. Wprowadzone wówczas podziały wyróżniał: zielen publiczną (parki, ogrody publiczne, skwery, bulwary, aleje spacerowe, parki leśne, ośrodki wypoczynkowe; zielen o specjalnym przeznaczeniu z podziałem na tereny o ograniczonej dostępności (o charakterze półpublicznym) związane z obiektami architektonicznymi lub mniejszej dostępności (takie jak: ogrody zoologiczne i botaniczne, ogrody działowe, cmentarze) oraz tereny o specjalnym przeznaczeniu związane z instytucjami i obiektami: handlowymi, usługowymi, przemysłowymi; zielen osiedlową o charakterze prywatnym i półprywatnym (ogrody przydomowe i dziedzince) oraz społecznym (parki osiedlowe). Na uwagę zasługuje fakt, iż trwające wówczas prace klasyfikacyjne, związane z nazwaniem poszczególnych obiektów architektury krajobrazu, prowadzone są do dnia dzisiejszego¹⁴. Współcześni ich autorzy sięgają do podstaw¹⁵ i na ich bazie dzielą tereny zieleni w mieście na: tereny ogólnodostępne – otwarte, tereny o ograniczonej (kontrolowanej) dostępności oraz tereny zieleni towarzyszącej obiektom. Tym samym w zdecydowany sposób zrywają z historycznymi podziałami na tereny zieleni związane z obszarami budowlanymi i tereny otwarte¹⁶. Kryterium zagospodarowania funkcjonalnego przestrzeni, z którym związane są tereny zieleni, zastąpiono kryterium dostępności, które to najczęściej pokrywa się z własnością terenu.

Jednocześnie w teorii kształtowania urbanistyki i terenów zieleni zaczęto wskazywać i definiować podstawowe wady dotychczasowych realizacji¹⁷. Wśród nich wyróżniono: brak jednoznacznej klasyfikacji przestrzeni i podziału jej na strefy użytkowe z określeniem użytkownika¹⁸, niejasne sytuacje własnościowe przestrzeni

11 H. Skibniewska (z zespołem), *Tereny otwarte w miejskim środowisku mieszkalnym*, Arkady, Warszawa 1979.

12 W. Korzeniewski, *Podstawy programowania i projektowania zespołów wielorodzinnnej zabudowy mieszkaniowej*, Centralny Ośrodek Informacji Budowlanej, Warszawa 1988, s. 44.

13 J.M. Chmielewski, *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2001, s. 288.

14 A. Łukasiewicz, Sz. Łukasiewicz, *Rola i kształtowanie zieleni miejskiej*, Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2011.

W roku 2015 w ramach działań Porozumienia na Rzecz Rozwoju Kierunku Studiów Architektury Krajobrazu nową definicję obiektu architektury krajobrazu opracowywał M. Kłopotowski

15 Między innymi: St. Raczkowski, *Tereny zielone. Podręcznik dla techników ogrodniczych*, Państwowe Wydawnictwo Rolne i Leśne, Warszawa 1963; W. Czarnecki, *Planowanie miast i osiedli, tom II, Miejsca pracy i zamieszkania*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965; Niemirski W., *Kształtowanie terenów zieleni*, Arkady, Warszawa 1973; J. Pokorski, A. Siwiec., *Kształtowanie terenów zieleni*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1998 (powołano się na wydanie 6, pierwsze ukazało się 1969).

16 Podstawowy podział obowiązujący od końca lat czterdziestych, przywoływany powyżej.

17 J.M. Chmielewski, M. Mirecka, *Modernizacja osiedli mieszkaniowych*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2001, s. 51.

18 Krytyka to dotyczyła prób projektowania „dla każdego” – rozumianego jako zunifikowany odbiorca przestrzeni.

i związane z tym ograniczenia dostępności terenu¹⁹, złe wyposażenie poszczególnych obiektów, ponadto przeznaczanie zbyt małych środków na projektowanie, urządzenie i pielęgnację tych terenów²⁰. Poglądy te często prezentowane były na tle zagadnień z obszaru nauk społecznych i odnosiły się do zakresu bezpieczeństwa jednostki i społeczności. Większość z architektów akceptowała w tym czasie podział przestrzeni na: prywatną, półprywatną, półpubliczną i publiczną²¹. Podział ten starano się zastosować w odniesieniu do segregacji przestrzeni, w tym obiektów architektury krajobrazu. Popularność tego podziału wiąże się z pozostawianiem w swojej korelacji z własnością terenu, która umożliwiła ograniczenie jego dostępności. Główne czynniki wpływające na popularność przytoczonego podziału to nagłośnienie na przełomie pierwszego i drugiego dziesięciolecia dwudziestego pierwszego wieku poglądów, mówiących o: związku człowieka z terytorialnością (chęcią fizycznego wskazania „swego” terytorium), możliwością kontroli własnej lub społecznej (wspólnej) użytkowanego terenu, a jednocześnie tworzenie wspólnoty bez znamion stygmatyzacji (częstokroć związane z wydzieleniem się z przestrzeni ogólnej i organizacją obiektów i osiedli zamkniętych), co argumentowane było potrzebą poczucia bezpieczeństwa społecznego. Obecnie podziały te przebiegają według kryteriów społecznego oddziaływania i różnicowań zachowań²². Przedstawiane są jako: prywatne – definiowane jako domena rodziny, społeczne – domena grupy, publiczne – domena miasta. Ponadto na granicach tych podziałów wyszczególniane są przestrzenie półprywatne i półspołeczne, zaś przestrzenie publiczne dzielone są na techniczne i kulturowe.

Współczesne realizacje terenów zieleni w mieście powstają w oparciu o miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego i dzielone są zgodnie ze stosowną klasyfikacją wprowadzoną Rozporządzeniem Ministra Infrastruktury²³. Tereny te podzielono na: tereny zieleni objęte formami ochrony przyrody zgodnie z przepisami o ochronie przyrody (oznaczane ZN), lasy (oznaczane ZL), tereny zieleni urządzonej, takie jak: parki, ogrody, zieleń towarzysząca obiektom budowlanym, zieleńce, arboreta, alpinaria, grodziska, kurhany, zabytkowe fortyfikacje (oznaczane ZP), tereny ogrodów działkowych (oznaczane ZD), cmentarze (oznaczane ZC), obszary zagrożone powodzią (rozumiane jako nie użytkowe z dopuszczeniem: produkcji, działalności turystycznej, gospodarczej, rolniczej – oznaczane ZZ). W zakresie nazewnictwa stosuje się natomiast pojęcia zdefiniowane w Polskiej Klasyfikacji Obiektów Budowlanych²⁴ gdzie wymieniono: boiska i budowle sportowe (określając iż są to: zagospodarowane tereny sportowe przeznaczone do uprawiania sportów na świeżym powietrzu takie jak: piłka nożna, baseball, rugby, sporty wodne, lekkoatletyka, wyścigi samochodowe, rowerowe lub konne)²⁵ oraz budowle sportowe i rekreacyjne pozostałe²⁶, wymieniając wśród nich: wesołe miasteczka i parki wypoczynkowe, wyposażenie plaż i bazy sportów wodnych, ogrody i parki publiczne, skwery, ogrody botaniczne i zoologiczne. Wymienione w dokumencie obiekty: zieleń na placach i ulicach, zieleń w osiedlach, zieleń przydrożna oraz pozostałe tereny zielone sklasyfikowano jako powiązane z obiektami budowlanymi, któremu towarzyszą. W dokumencie tym cmentarze powiązane zostały z budynkami przeznaczonymi do sprawowania kultu religijnego i czynności religijnych.

Reasumując należy podkreślić, że współcześnie funkcjonuje wiele różnych (niekiedy rozbieżnych) klasyfikacji terenów zieleni w mieście. Przede wszystkim doprowadzono do sytuacji ogromnego rozdźwięku pomiędzy

19 Krytyka ta dotyczyła zasad kształtowania przestrzeni społecznej, zwłaszcza w odniesieniu do wielkich dzielnic mieszkaniowych i przekształceń przestrzeni, które stały się skutkiem wydzielenia wspólnot mieszkaniowych w latach dziewięćdziesiątych wieku dwudziestego i trwają do czasów współczesnych.

20 Krytyka ta dotyczyła procesów realizacji obiektów architektury krajobrazu, które to w realizacjach osiedlowy stanowiły jeden z ostatnich punktów inwestycyjnych niemalże zawsze realizowany w systemie tak zwanych czynów społecznych.

21 B.E. Gronostajska, *Kreacja i modernizacja przestrzeni mieszkalnej. Teoria i praktyka na przykładzie wybranych realizacjach wrocławskich z lat 1970–1990*, Oficyna Wydawnicza politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2007, s. 107.

22 J.M. Chmielewski, *Teoria i praktyka planowania przestrzennego. Urbanistyka Europy*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2016, s. 69.

23 Rozporządzenia Ministra Infrastruktury z dnia 26 sierpnia 2003 r. w sprawie wymaganego zakresu projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego.

24 Polska Klasyfikacja Obiektów Budowlanych (PKOB) obowiązuje od dnia 1 stycznia 2000 .. Opracowano ją zgodnie z zaleceniami Narodów Zjednoczonych na podstawie Europejskiej Klasyfikacji Obiektów Budowlanych. Stanowi ona usystematyzowany wykaz obiektów budowlanych, rozumianych jako produkty finalne działalności budowlanej. Klasyfikacja ta stosowana jest w statystyce i ewidencji celem zapewnienia jednolitości kwalifikowania i grupowania informacji o obiektach budowlanych dla potrzeb prac planistycznych, cenotwórczych i badawczych dotyczących zadań i efektów produkcji budowlano-montażowej; Polskiej Klasyfikacji Obiektów Budowlanych (PKOB), Załącznik do rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 30 grudnia 1999 r. (poz. 1316).

25 PKOB: sekcja-2, dział-24, grupa – 241, klasa – 2411.

26 tamże, klasa – 2412.

legislacją i teorią z zakresu kształtowania miejskich terenów zieleni a szczególności grupowania ich w celu opisu zagadnień natury ogólnej.

Systematyka terenów zieleni w mieście

Reasumując stan prawny oraz dorobek teorii w zakresie nazewnictwa, podziałów i klasyfikacji terenów zieleni w mieście należy stwierdzić, iż wprowadzenie jednej jej systematyki jest aktualnie niemożliwe. Spowodowane jest to istniejącym ustawodawstwem, stanem wiedzy, sposobem jej prezentacji a tym samym spopularyzowania w praktyce tego zagadnienia. Możliwe jest natomiast podjęcie działań porządkujących klasyfikację istniejącą. W tym celu należy precyzyjnie określić podstawy ich wprowadzenia. W wyniku prowadzonych analiz stwierdzono, że możliwe jest: po pierwsze odniesienie zagadnień z obszaru teorii do obowiązującego ustawodawstwa (Tabela 1.), i po drugie, w ramach takiego podziału, jego doprecyzowanie i przyporządkowanie poszczególnym zdefiniowanym terenom – konkretnych obiektów architektury krajobrazu (Tabela 2.).

Tabela 1. Systematyka terenów zieleni w mieście. Zestawienie zdefiniowanych w polskiej legislacji terenów zieleni z terenami zdefiniowanymi w teorii (opracowanie autora).

Podział terenów zieleni w mieście zgodnie z obowiązującą legislacją	Podział terenów zieleni w mieście zgodnie z teorią (podział I stopnia)
ZN – tereny zieleni objęte formami ochrony przyrody zgodnie z przepisami o ochronie przyrody	ZN/1 – tereny rezerwatów przyrody
ZL – lasy	ZL/1 – lasy komunalne
ZP – tereny zieleni urządzonej, takie jak: parki, ogrody, zielen towarzysząca obiektom budowlanym, zieleńce, arboreta, alpinaria, grodziska, kurhany, zabytkowe fortyfikacje	ZP/1 – tereny zieleni będące obiektami historycznych
	ZP/2 – tereny zieleni będące obiektami specjalistycznymi
	ZP/3 – tereny zieleni publicznych obiektów miejskich
	ZP/4 – tereny zieleni związane z mieszkalnictwem
	ZP/5 – tereny zieleni związane z obiektami nauki, oświaty i wychowania
	ZP/6 – tereny zieleni związane z obiektami użyteczności publicznej
	ZP/7 – tereny zieleni przy obiektach ochrony zdrowia i opieki społecznej
	ZP/8 – tereny zieleni związane z komunikacją
	ZP/9 – tereny zieleni specjalnego przeznaczenia
P – tereny przemysłowe	ZPR/1 – tereny zieleni izolującej zakłady przemysłowe
US – tereny sportu i rekreacji	ZS/1 – tereny sportu i rekreacji
ZD – tereny ogrodów działkowych	ZD/1 – tereny ogrodów działkowych
ZC – cmentarze	ZC/1 – cmentarze
ZZ – obszary zagrożone powodzią	ZZ/1 – tereny zalewowe o różnym sposobie użytkowania
R – tereny rolnicze	ZR/1 – tereny zieleni związane z produkcją rolną
—	ZB/1 – tereny łąk i nieużytków

Zamieszczony powyżej podział stanowi podstawę budowy nowej systematyki terenów zieleni w mieście. W Tabeli 1. zestawiono podziały stosowane w polskiej legislacji z podstawowymi grupami (jednoznacznie różnymi) terenów zieleni, które wyróżniane są w teorii projektowania (podział I stopnia). W proponowanej klasyfikacji wprowadzono oznaczenia literowo-cyfrowe. Oznaczenia literowe bezpośrednio odnoszą się do Rozporządzenia Ministra Infrastruktury z dnia 26 sierpnia 2003 r. w sprawie wymaganego zakresu projektu miejscowego

planu zagospodarowania przestrzennego, zaś cyfrowe wprowadzają dwu stopniowy podział w grupie oceniających terenów. Wyjątek stanowią pozycje: P, US i R odnoszące się do terenów przemysłowych, sportu i rekreacji oraz terenów rolniczych, które to w celu ujednoczenia stosowanych oznaczeń zastąpiono: ZPR, ZS i ZR. Wprowadzono również oznaczenie ZB stosowany do oznaczanie nieużytków miejskich występujących najczęściej w formie łąk i terenów podmokłych.

Kolejny z etapów badań poświęconych miejskim obiektom architektury krajobrazu zilustrowano w Tabeli 2. Polega on na doprecyzowaniu wprowadzonych podziałów terenów (podział II stopnia) oraz przyporządkowaniu im konkretnych opisanych w teorii i realizowanych w praktyce obiektów. Dzięki opracowanej macyry możliwe jest odniesienie poszczególnych obiektów do terenów (podział II stopnia) i ich grup (podział I stopnia) oraz obszarów definiowanych w planowaniu przestrzennym, na których to są one lokalizowane.

Tabela 2. Systematyka terenów zieleni w mieście. Zestawienie zdefiniowanych w polskiej legislacji terenów zieleni z terenami zdefiniowanymi w teorii (podział I i II stopnia) oraz przyporządkowanymi im obiektami architektury krajobrazu (opracowanie autora).

Legislacja	Systematyka terenów zieleni w mieście			
	Teoria projektowania i kształtowania terenów zieleni w mieście			
	Tereny zieleni w mieście		Obiekty architektury krajobrazu	
Podział I stopnia	Podział II stopnia			
ZN	ZN/1 – tereny rezerwatów przyrody	ZN/1/1 – tereny rezerwatów przyrody na terenie miast	ZN/1/1/1 – rezerwat przyrody	
ZL	ZL/1 – lasy komunalne	ZL/1/1 – lasy komunalne	ZL/1/1/1 – las komunalny	
ZP	ZP/1 – tereny zieleni będące obiektami historycznych	ZP/1/1 – tereny parków i ogrodów zabytkowych	ZP/1/1/1 – park zabytkowy ZP/1/1/2 – ogród zabytkowy	
		ZP/1/2 – tereny zabytkowych grodzisk i fortyfikacji	ZP/1/2/1 – grodzisko ZP/1/2/2 – fortyfikacje	
			ZP/2/1/1 – ogród botaniczny ZP/2/1/2 – arboretto ZP/2/1/3 – alpinarium	
	ZP/2 – tereny zieleni będące obiektami specjalistycznymi	ZP/2/2 – tereny ogrodów tematycznych i dydaktycznych	ZP/2/2/1 – ogród zoologiczny ZP/2/2/2 – ogród etnograficzny ZP/2/2/3 – ogród dydaktyczny ZP/2/2/4 – park integracji ZP/2/2/5 – miasteczko ruchu drogowego ZP/2/2/6 – wesołe miasteczko	
			ZP/3/1 – tereny parków	ZP/3/1/1 – park kultury i wypoczynku (park ludowy) ZP/3/1/2 – park miejski ZP/3/1/3 – park centralny ZP/3/1/4 – park dzielnicowy
				ZP/3/2 – tereny zieleńców, skwerów, promenad, bulwarów
		ZP/3/3 – tereny placów i pasaży		

ZP/4 – tereny zieleni związane z mieszkalnictwem	ZP/4/1 – tereny społecznej zieleni osiedlowej	ZP/4/1/1 – park osiedlowy ZP/4/1/2 – ogród osiedlowy
	ZP/4/2 – tereny półspołeczne (półprywatne) w środowisku mieszkaniowym	ZP/4/1/3 – dziedziniec międzyblokowy z placem zabaw dla dzieci małych (0–5 lat) i średnich (5–10 lat) i miejscem odpoczynku ZP/4/1/4 – ogródek indywidualny dostępny z mieszkania na I kondygnacji
	ZP/4/3 – tereny placów zabaw i ogrodów rekreacyjno-wypoczynkowych	ZP/4/2/1 – plac zabaw dla dzieci małych (0–5 lat)
		ZP/4/2/2 – plac zabaw dla dzieci średnich (5–10 lat)
		ZP/4/2/3 – plac zabaw dla dzieci starszych (10–15 lat)
		ZP/4/2/4 – tereny gier i zabaw dla młodzieży i dorosłych
		ZP/4/2/5 – siłownia na wolnym powietrzu
		ZP/4/2/6 – ścieżka zdrowia
		ZP/4/2/7 – miejsca odpoczynku osób starszych
		ZP/4/2/8 – wybiegów dla psów
ZP ZP/5 – tereny zieleni związane z obiektami nauki, oświaty i wychowania	ZP/5/1 – tereny zieleni związana z obiektami nauki	ZP/5/1/1 – kampus uczelni wyższej
	ZP/5/2 – tereny zieleni związana z obiektami oświaty i wychowania	ZP/5/2/1 – teren działki żłobka
		ZP/5/2/2 – teren działki przedszkola
		ZP/5/2/3 – teren działki szkoły podstawowej
		ZP/5/2/4 – teren działki szkoły ponadpodstawowej
ZP/6 – tereny zieleni związane z obiektami użyteczności publicznej	ZP/6/1 – tereny zieleni przy obiektach sakralnych	ZP/6/1/1 – teren działki kościoła (innego obiektu sakralnego)
	ZP/6/2 – tereny zieleni przy obiektach kultury i sztuki	ZP/6/2/1 – teren działki: muzeum, teatru, itp
		ZP/6/2/2 – teren amfiteatru
	ZP/6/3 – tereny zieleni przy obiektach handlowych	ZP/6/3/1 – osiedlowe centrum handlowo-usługowe, galeria handlowa
		ZP/6/3/2 – centrum handlowe
ZP/6/4 – tereny zieleni przy obiektach biurowych i hotelowych	ZP/6/4/1 – otoczenie obiektu biurowego	
	ZP/6/4/1 – otoczenie hotelu	
ZP/7 – tereny zieleni przy obiektach ochrony zdrowia i opieki społecznej	ZP/7/1 – tereny zieleni przy zamkniętych obiektach ochrony zdrowia	ZP/7/1/1 – ogród przy szpitalu
		ZP/7/1/2 – ogród przy hospicjum
	ZP/7/2 – tereny zieleni przy obiektach ochrony zdrowia i opieki społecznej	ZP/7/2/1 – teren działki obiektu ochrony zdrowia (przychodni)
ZP/7/2/2 – teren działki obiektu z mieszkaniami dla osób starszych i niepełnosprawnych		

ZP	ZP/8 – tereny zieleni związane z komunikacją	ZP/8/1 – tereny zieleni przyulicznej	ZP/8/1/1 – zielen przyuliczna
		ZP/8/2 – tereny zieleni towarzyszącej komunikacji miejskiej	ZP/8/2/1 – zielone torowiska
	ZP/9 – tereny zieleni specjalnego przeznaczenia	ZP/9/1 – tereny zieleni izolacyjnej	ZP/9/1/1 – zielen izolująca ciągi komunikacyjne
		ZP/9/2 – tereny zieleni rozdzielającej	ZP/9/2/1 – tereny rozdzielające osiedla i dzielnice mieszkaniowe
ZPR	ZPR/1 – tereny zieleni izolującej zakłady przemysłowe	ZPR/1/1 – tereny zieleni izolującej zakłady przemysłowe	ZPR/1/1/1 – zielen izolująca zakłady przemysłowe
ZS	ZS/1 – tereny sportu i rekreacji	ZS/1/1 – tereny zieleni przy stadionach i halach sportowych	ZS/1/1/1 – otoczenie stadionów
		ZS/1/2 – tereny zieleni przy zespołach boisk i obiektach terenowych	ZS/1/1/2 – otoczenie hal sportowych (w tym: kortów tenisowych, lodowisk, basenów, itp.)
			ZS/1/2/1 – boiska terenowe
			ZS/1/2/2 – pola golfowe
			ZS/1/2/3 – skatepark
		ZS/1/2/4 – tory samochodowe	
		ZS/1/3 – tereny zieleni przy plażach i kąpieliskach	ZS/1/3/1 – plaża (kąpielisko)
		ZS/1/4 – tereny zieleni przy bazach sportów wodnych	ZS/1/4/1 – bazy sportów wodnych
		ZS/1/5 – tereny zieleni przy stokach narciarskich	ZS/1/5/1 – stok narciarski
			ZS/1/5 – tereny zieleni przy trasach sportowych
ZS/1/5/2 – trasy kolarskie			
ZS/1/5/3 – trasy narciarskie			
ZS/1/5/4 – trasy do jazdy konnej			
ZD	ZD/1 – tereny ogrodów działkowych	ZD/1/1 – tereny ogrodów działkowych	ZD/1/1/1 – ogrody działkowe
ZC	ZC/1 – cmentarze	ZC/1/1 – cmentarze	ZC/1/1/1 – cmentarz
ZR	ZR/1 – tereny zieleni związane z produkcją rolną	ZR/1/1 – tereny zieleni związane z produkcją rolną	ZR/1/1/1 – gospodarstwa rolne (wydzielone)
ZB	ZB/1 – tereny łąk i nieużytków	ZB/1/1 – tereny łąk i nieużytków	ZB/1/1/1 – łąki i błonia
			ZB/1/1/2 – nieużytki

ZZ	ZZ/1 – tereny zalewowe o różnym sposobie użytkowania	ZZ/1/1 – tereny zalewowe o różnym sposobie użytkowania	ZZ/1/1/1 – tereny zalewowe o różnym sposobie użytkowania
-----------	---	---	---

Lokalizacja terenów zieleni w mieście

Współczesne miasto to struktura powstająca w wielu etapach a zlokalizowane na jego obszarze tereny zieleni odzwierciedlają konwencje kreacji przestrzeni miejskiej, ulegające modom i potrzebom kolejnych epok. Obecnie układy przestrzenne miast to systemy sieciowe, mozaika wielu powiązań, które nałożone są na strukturę wcześniejszego miasta funkcjonalnego – kształtowanego w drugiej połowie wieku dwudziestego, przemysłowego z przełomów wieku dziewiętnastego i dwudziestego oraz wcześniejsze. Te najstarsze dziś stanowią obszary centrów²⁷ (częstokroć określane są mianem historycznego centrum miasta) zazwyczaj są zwartą strukturą budowlaną w przestrzeni, której obiekty architektury krajobrazu ograniczają się do zielonego wyposażenia placów lub są związane z ogrodami prywatnymi. W zamieszczonej poniżej systematyce stref funkcjonalnych miasta obszary takie zdefiniowane zostały jako Strefa I. Zwarte miasto przemysłowe kreowane na obrzeżach struktury wcześniejszej, w kontrze do niej, wyposażane było w miejskie skwery i parki a jego ulice częstokroć stanowiły zielone bulwary i promenady, współcześnie tereny te to obszary śródmieść, rzadziej dzielnic peryferyjnych miast. Tereny te sklasyfikowano jako Strefa II. Obecnie stanowią one obszary wielu przebudów, w tym takich, które polegają na przekształcaniu terenów zdegradowanych w nowe obiekty architektury krajobrazu. Zróżnicowanie funkcjonalne miejskich struktur wprowadzone przez modernistyczne podziały miasta wyodrębniły w jego układzie strefy monofunkcjonalne takie jak: mieszkaniowa, administracyjna, handlowa, sportowa, przemysłowa²⁸. Ich podział do dziś jest czytelny w wielu miastach, stąd kolejne z wyodrębnionych stref powielają przytoczone powyżej podziały funkcjonalno-przestrzenne. Strefa III – to tereny zabudowy mieszkaniowej (zwykle osiedlowej wraz z całą związaną z nimi infrastrukturą usługową, handlową, oświatową, społeczną i techniczną oraz powiązanymi z nimi obiektami architektury krajobrazu). Strefa ta zazwyczaj stanowi otulinę obszaru śródmieścia i jest porozdzielana wewnątrz terenami wolnymi od zabudowy. Strefa IV – to tereny zieleni o różnym przeznaczeniu, zlokalizowane w układzie przestrzennym pomiędzy oraz obrzeżnie w stosunku do terenów mieszkaniowych. Strefa V – to tereny przemysłowe oraz związane z nią tereny zieleni stanowiące ich bufony izolacyjne. W strefie tej sklasyfikowano również tereny związane z infrastrukturą techniczną, komunikacją i transportem tranzytowym. Strefa VI to tereny zieleni o lokalizacji peryferyjnej stanowiące otulinę mieszkaniowych i usługowych terenów miasta. Zazwyczaj związanej z lasami i terenami otwartymi. Większość obszarów tej strefy stanowią tereny o przeznaczeniu sportowym, turystycznym i rekreacyjnym. W grupie tej sklasyfikowano również cmentarze, tereny związane z produkcją rolną oraz nieużytki. Strefa VII związana jest z uwarunkowaniami przyrodniczymi miejsca (np. lasy, dolina rzeki i tereny do niej przyległe) i stanowi wyraźnie zdefiniowane ciągi ekologiczne przecinające struktury zurbanizowane. Z uwagi na specyfikę tej strefy określenie jej położenia w tkance miejskiej jest różnorodne i niemożliwe do jednoznacznego zdefiniowania. Wyodrębnione strefa VIII związana jest z obiektami architektury krajobrazu mogącymi być zlokalizowanymi na terenie całego miasta a związanymi z budową nowych centr na przykład: biurowych, handlowych (handel wielkopowierzchniowy) bądź obiektów funkcjonalnie nie powiązanych z otoczeniem takich jak kampusy uczelni wyższych. Ponadto centra ośrodków satelitarnych realizowanych w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych dwudziestego wieku. W strefie tej sklasyfikowano również tereny przebudowywane na potrzeby realizacji nowych obiektów architektury krajobrazu. Zjawisko to dotyczy zwłaszcza współczesnych realizacji na terenach poprzemysłowych, po kolejowych, itp. zlokalizowanych na terenie śródmieścia i historycznego centrum.

27 M. Nowakowski, *Centrum miasta*, Arkady, Warszawa 1990.

28 J.M. Chmielewski, *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2001, s. 34.

J.M. Chmielewski, *Teoria i praktyka planowania przestrzennego. Urbanistyka Europy*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2016, s. 63, 65.

Poniżej zamieszczono zestawienie wyodrębnionych w mieście terenów zieleni oraz stref ich lokalizacji – takich, w których występują one najczęściej. Posłużono się w tym celu prezentowaną powyżej systematyką, wykorzystując tereny zdefiniowane w podziale I stopnia. W tabeli posługując się symbolem „●” zilustrowano pozytywne wyniki analiz, oznaczając przyporządkowanie terenu do konkretnej strefy. Zdefiniowane w wyniku prowadzonych analiz przyporządkowanie konkretnych obiektów architektury krajobrazu do poszczególnych stref miasta zamieszczono w podsumowaniu części II niniejszego tekstu.

Tabela 3. Tabela 3. Zestawienie porównawcze terenów zieleni w mieście (podział I) z wyodrębnionymi Strefami miasta (opracowanie autora).

Podział terenów zieleni w mieście (podział I stopnia)	Strefa lokalizacji							
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
ZN/1 – tereny rezerwatów przyrody	○	○	○	●	○	○	●	○
ZL/1 – lasy komunalne	○	○	○	○	○	●	○	○
ZP/1 – tereny zieleni będące obiektami historycznych	○	●	○	●	○	○	○	○
ZP/2 – tereny zieleni będące obiektami specjalistycznymi	○	●	○	●	○	●	○	○
ZP/3 – tereny zieleni publicznych obiektów miejskich	●	●	●	●	○	●	○	●
ZP/4 – tereny zieleni związane z mieszkalnictwem	○	●	●	●	○	●	○	○
ZP/5 – tereny zieleni związane z obiektami nauki, oświaty i wychowania	○	●	●	○	○	○	○	●
ZP/6 – tereny zieleni związane z obiektami użyteczności publicznej	●	●	●	○	○	○	○	●
ZP/7 – tereny zieleni przy obiektach ochrony zdrowia i opieki społecznej	○	○	●	●	○	○	○	○
ZP/8 – tereny zieleni związane z komunikacją	○	●	●	○	○	○	○	○
ZP/9 – tereny zieleni specjalnego przeznaczenia	○	○	●	○	○	○	○	○
ZPR/1 – tereny zieleni izolującej zakłady przemysłowe	○	○	○	○	●	○	○	○
ZS/1 – tereny sportu i rekreacji	○	○	●	●	○	●	○	○
ZD/1 – tereny ogrodów działkowych	○	○	○	●	○	●	○	○
ZC/1 – cmentarze	○	○	○	○	○	●	○	○
<b 1<="" b="" zz=""> – tereny zalewowe o różnym sposobie użytkowania	○	○	○	○	○	●	○	○
ZR/1 – tereny zieleni związane z produkcją rolną	○	○	○	○	○	●	○	○
ZB/1 – tereny łąk i nieużytków	○	○	○	○	○	●	○	○

Korzystając z zaprezentowanego zestawienia, oraz jego rozwinięcia zamieszczonego w podsumowaniu, należy pamiętać, że tereny zieleni w mieście każdorazowo kształtowane są indywidualnie, w swoistej symbiozie z jego układem urbanistycznym i uwarunkowaniami przyrodniczymi. Niejednokrotnie to te właśnie tereny nadają miastu, lub jego części niepowtarzalny, indywidualny charakter. Stąd zaprezentowane powyżej zestawienie ma charakter modelowy, mogący odbiegać od istniejących rozwiązań i układów przestrzennych.

Podsumowanie

Zaprezentowany w niniejszej pracy hierarchiczny podział pozwolił na nowe (inne niż stosowane dotychczas w teorii) przyporządkowanie wielu obiektów architektury krajobrazu do grup nadrzędnych – terenów zieleni w mieście, które zaprezentowano w dwu stopniowym podziale. Sporządzone opracowanie jest spójne i odnosi wszystkie możliwe do zdefiniowania, występujące na terenie miasta, obiekty architektury krajobrazu do podziałów obowiązujących w obszarze planowania przestrzennego i prawa budowlanego. Zaś analiza lokalizacji poszczególnych terenów pozwala określić ich najczęstsze sytuowanie w strukturze miasta.

Zamieszczona powyżej systematyka stanowi podstawę dalszych prac badawczych (zaprezentowanych w części drugiej niniejszej publikacji), których celem jest klasyfikacja miejskich terenów zieleni oraz przyporządkowanie im zdefiniowanych zadań.

Literatura

- [1] Arct Z., *Projektowanie architektoniczne zakładów przemysłowych*, Arkady, Warszawa 1974.
- [2] Basista A., *Betonowe dziedzictwo. Architektura w Polsce czasów komunizmu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Kraków 2001.
- [3] Böhm A., Zachariasz A., *Architektura krajobrazu i sztuka ogrodowa. Ilustrowany słownik angielsko-polski, a-d*, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 1997.
- [4] Böhm A., Zachariasz A., *Architektura krajobrazu i sztuka ogrodowa. Ilustrowany słownik angielsko-polski, e-j*, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 2000.
- [5] Böhm A., Zachariasz A., *Architektura krajobrazu i sztuka ogrodowa. Ilustrowany słownik angielsko-polski, k-q*, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji zabytków, Warszawa 2005.
- [6] Chmielewski J.M., *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2001.
- [7] Chmielewski J.M., Mirecka M., *Modernizacja osiedli mieszkaniowych*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2001.
- [8] Chmielewski J.M., *Teoria i praktyka planowania przestrzennego. Urbanistyka Europy*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2016, s. 63, 65.
- [9] Czarnecki W., *Planowanie miast i osiedli, tom II, Miejsca pracy i zamieszkania*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965.
- [10] Czerny W., *Architektura zespołów osiedleńczych*, Arkady, Warszawa 1972.
- [11] Dąbrowska-Milewska G., *Standardy urbanistyczne dla terenów mieszkaniowych – wybrane zagadnienia* [w:] *Architecturae et Artibus – 1/2010*.
- [12] Giedion S., *Przestrzeń, czas, architektura. Narodziny nowej tradycji*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1968.
- [13] Gronostajska B.E., *Kreacja i modernizacja przestrzeni mieszkalnej. Teoria i praktyka na przykładzie wybranych realizacji wrocławskich z lat 1970–1990*, Oficyna Wydawnicza politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2007.
- [14] Jurkowski H. z zespołem, *Komunikacja na terenach mieszkaniowych*, Zakład Wydawniczy CRS, Warszawa 1972.
- [15] Komar B., *Współczesna jakość spółdzielczej przestrzeni osiedlowej w świetle zasad rozwoju zrównoważonego na wybranych przykładach*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2014.
- [16] Korzeniewski W., *Podstawy programowania i projektowania zespołów wielorodzinnej zabudowy mieszkaniowej*, Centralny Ośrodek Informacji Budowlanej, Warszawa 1988.
- [17] Koziński S., *Koncepcja zabudowy miasta*, Arkady, Warszawa 1974.
- [18] Łukasiewicz A., Łukasiewicz Sz., *Rola i kształtowanie zieleni miejskiej*, Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2011.
- [19] Lipińska A., *Rola zieleni w osiedlu mieszkaniowym*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1977.
- [20] Lis A., *Struktura przestrzenna i społeczna terenów rekreacyjnych w osiedlach mieszkaniowych Wrocławia w lat 70. – 80. ubiegłego wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław 2011.
- [21] Niemirski W., *Kształtowanie terenów zieleni*, Arkady, Warszawa 1973; J. Pokorski, A. Siwiec. *Kształtowanie terenów zieleni*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1998.
- [22] *Nowa Karta Ateńska 1998. Karta Ateńska 1933*, POBITNO, Rzeszów 2004.

- [23] Orzeszek-Gajewska B., *Kształtowanie terenów zieleni w miastach*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, ARSZAWA 1982.
- [24] Nowakowski M., *Centrum miasta*, Arkady, Warszawa 1990.
- [25] Nowakowski M., współpraca B. Bankowska, *Sto lat planowania przestrzennego polskich miast (1910 – 2010)*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2013.
- [26] Ostrowski W. (red.), *Osiedle mieszkaniowe. Materiały pomocnicze do projektowania urbanistycznego*, Wydawnictwa politechniki Warszawskiej, Warszawa 1965.
- [27] Osrowski W. z zespołem, *Osiedle mieszkaniowe*, Wydawnictwa Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1967.
- [28] Pokorski J., Siwiec A., *Kształtowanie terenów zieleni*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1998 (wydanie 6).
- [29] *Polskiej Klasyfikacji Obiektów Budowlanych*, Załącznik do rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 30 grudnia 1999 r. (poz. 1316)
- [30] *Poradnik urbanistyczny budownictwa osiedlowego*, Biuro Projektów Typowych i Studiów Budownictwa Miejskiego, Warszawa 1957.
- [31] Ptaszycka A., *Przestrzeń zielona w miastach*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Poznań 1950.
- [32] Raczkowski St., *Tereny zielone. Podręcznik dla techników ogrodniczych*, Państwowe Wydawnictwo Rolne i Leśne, Warszawa 1963
- [33] *Rozporządzenia Ministra Infrastruktury z dnia 26 sierpnia 2003 r. w sprawie wymaganego zakresu projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego*.
- [34] Różański S., *Budowa miasta a jego klimat*, Arkady, 1959.
- [35] Schneider-Skalska G., *Kształtowanie zdrowego środowiska mieszkaniowego. Wybrane zagadnienia*, Wydawnictwa Politechniki Krakowskiej, Kraków 2004.
- [36] Saternus P., *Leksykon urbanistyki i planowania przestrzennego*, BEL Studio Sp. z o.o., Warszawa 2013.
- [37] Skibniewska H. (z zespołem), *Tereny otwarte w miejskim środowisku mieszkalnym*, Arkady, Warszawa 1979.
- [38] Syrkus H., *Społeczne cele urbanizacji*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1984.
- [39] Szkiłdź J., *Elementy zagospodarowania terenów osiedlowych*, Zakład Wydawniczy CZSR, Warszawa 1979.
- [40] Szulczewska B. (red.), *Osiedle mieszkaniowe w strukturze przyrodniczej miasta*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2015.
- [41] Tołwiński T., *Urbanistyka. Zieleń w urbanistyce*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1963.
- [42] Urbanowicz-Oppenheim D., *Zieleń w przemyśle*, Biuro Studiów i Projektów Typowych Budownictwa Przemysłowego, Warszawa 1965.
- [43] Wejchert K., *Elementy kompozycji urbanistycznej*, ARKADY, Warszawa 1974.
- [44] Wojtkun G., *Osiedle mieszkaniowe w strukturze miasta XX wieku*, Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Szczecińskiej, Szczecin 2004.
- [45] *Zarządzenie MGTIOŚ w sprawie wskaźników i wytycznych dla terenów mieszkaniowych w miastach (1974)*.

Systematics of landscape architecture objects in the modern city

Abstract: For decades there has been an ongoing work aimed at systematizing landscape architecture objects and keeping their classification. The author in his research also takes up this subject and conducts his work on the background of historical circumstances, including knowledge and practice of design. Unlike with the previous measures, the author here adopts area planning as the base (starting point) of works systematizing problems of theory. The subsequent (two-stage) greenery divisions are completed by the assignment of specific objects of landscape architecture. Subsequently they are juxtaposed with the determinants of localization, specifying their location in a particular town zone.

Key words: landscape architecture, area planning, green areas, town green zones, objects of landscape architecture

Rehabilitacja zabytków architektonicznych, na przykładzie adaptowanych obiektów folwarcznych do celów kulturalnych i socjalnych w Brzegu Dolnym

Małgorzata Doroz-Turek

e-mail: mdoroz@tu.kielce.pl

Politechnika Świętokrzyska, Wydział Budownictwa i Architektury, Katedra Architektury i Urbanistyki

Streszczenie: Tematem artykułu jest rehabilitacja zabytków przeznaczonych do adaptacji na nową funkcję, odmienną od pierwotnego użytkowania. W przypadku adaptacji starych budynków, zabytków architektury, jest ona „dokonywana prze-ważnie w ramach kompleksowych działań konserwatorsko-restauracyjnych”, a rehabilitacja związana jest z gruntownym re-montem zazwyczaj tymczasowo użytkowanych, albo opuszczonych i zaniedbanych obiektów, w dostatecznym lub bardzo złym stanie technicznym.

Autorka ukazuje rehabilitację i adaptację, jako działania konserwatorskie, w których ogromną rolę, oprócz projektowych, odgrywają działania inżynierskie mające na celu poprawę stanu obiektu zabytkowego, ale z zachowaniem głównych zasad konserwatorskich.

Artykuł o rehabilitacji poświęcono głównie budynkowi Gołębnik z wieżą, składającemu się na dawny Folwark założenia pałacowego w Brzegu Dolnym, przy projekcie którego udział brała autorka.

Słowa kluczowe: architektura, rehabilitacja, zabytek, rewaloryzacja, adaptacja

Zagrożeniem dla prawidłowego funkcjonowania człowieka jest utrata zdrowia, sprawności fizycznej i psychicznej. Integralną częścią leczenia, procesu terapeutycznego jest rehabilitacja. Rehabilitacja, (*łac. re – znów, na nowo, przeciw; habilis – sprawny, należyty, stosowny*), znaczy przywrócenie choremu aktywności na skutek wyleczenia lub przez fizyczne i psychiczne przystosowanie go zmienionych warunków życia¹. Realnym niebezpieczeństwem dla architektury, funkcjonowania obiektu jest utrata trwałości technicznej, funkcji – użyteczności oraz walorów estetycznych, tzw. triady witruwiańskiej. Ratunkiem, jeśli nie było odpowiedniej ochrony i konserwacji lub metody te stały się niewystarczające, pozostaje zastosowanie odpowiednich działań ukierunkowanych na przywrócenie wszelkich wartości mających znaczenie w przedłużeniu trwania zabytku², ale przede wszystkim, które pozwolą tchnąć w obiekt „nowe” życie. I tak jak w leczeniu rehabilitacja, jako proces medyczno-społeczny, stała się nie-odzowną składową rozwoju socjalnego każdego nowoczesnego kraju³, także w ochronie i konserwacji zabytków „rehabilitacja”, jako metoda interwencyjna ma ogromne znaczenie na istnienie, ale także na „ewolucję” zabytków.

Do globalnych społecznych procesów należy ochrona dziedzictwa kulturalnego. W ochronie i konserwacji zabytków od wieków zachodzą zmiany, które szczególnie daleko zaszły w XX w., kiedy konieczne było wprowadzenie coraz bardziej interwencyjnych metod „rehabilitacyjnych”. Interwencja nie jest sprzeczna z założeniami ochrony zabytków, tak jak i użyteczność. Dlatego ewolucja metod konserwatorskich w ochronie środowiska kulturowego podąża ku coraz większej interwencji i doprowadza do tego, że kolejny kroki postępują ku rozwijaniu działań konserwatorskich. Do już interwencyjnego działania, jakim oprócz konserwacji jest restauracja,

1 *Mały słownik języka polskiego* 1969, s. 691

2 Kadłuczka 1999, s. 28

3 O rehabilitacji dr n. med. Marek Krasuski, patrz strona http://krasuski.com/o_rehabilitacji.html

(podejmowanego w stosunku do zabytków zdewastowanych zarówno technicznie jak i estetycznie⁴) dochodzi rewaloryzacja. Rewaloryzacja to działanie o szerokim spektrum zabiegów, także tych prac poza konserwatorskich, jak : dobudowa, rozbudowa, a także przebudowa, wszystkie dotyczą już aspektu adaptacji i modernizacji, czyli przemiany struktury zabytku. Celem rewaloryzacji, tak zwanej rehabilitacji jest przywrócenie utraconych „wartości artystycznych, kulturowych, technicznych i użytkowych poprzez działania prawne, konserwatorskie i restauracyjne, podejmowane w celu stworzenia możliwości funkcjonowania dobra kultury (najczęściej zabytku) we współczesnym organizmie społecznym”⁵, według współczesnej definicji podanej przez Prof. Iwony M. Szmelter.

Dzieje miasta Brzeg Dolny

Brzeg Dolny (niem. *Dyhernfurth, Stand Und der Sitz der Gemeinde, Kr. Wohlau*) to jedno z wielu historycznych miast w województwie dolnośląskim. Miasto położone jest na prawym brzegu Odry, w odległości 31 km na północno-zachód od Wrocławia, stanowiąc tym samym przedłużenie miejsko-przemysłowej aglomeracji wrocławskiej.

Pierwsza wzmianka o osadzie *Brieg* pochodzi z dokumentu z 1223 roku. Kolejną informację z połowy XIV stulecia, z 1353 r., zawiera sporządzony dla celów podatkowych, z polecenia cesarza Karola IV „Rejestr wsi, folwarków i praw księstwa wrocławskiego i okręgu namysłowskiego”, popularnie zwany „Księgą ziemską księstwa wrocławskiego”. Z tej informacji źródłowej wiadomo, że *Brzege* posiadał wówczas 1,5 łanu ziemi, jeden młyn nad Odrą i jeden mały młyn, z jednym kołem w bliżej nie oznaczonym miejscu. Może to świadczyć o niewielkim wówczas znaczeniu gospodarczym osady, będącej pierwotnie folwarkiem wsi leżącej na przeciwnym brzegu Odry, należącym do panów na Głoskowie, (obec. wieś Głoska). Polską nazwę miejscowości Brzeg – osady położonej nad brzegiem Odry – podkreśla nawet niemiecka literatura historyczna. Ze względu na położenie ludność osady trudniła się głównie flisactwem i rybołówstwem. W związku z tym istniała tutaj przeprawa promowa przez Odrę, a wiemy o niej z przekazów z roku 1491.

Nad Odrą wybudowano najokazalszy zabytek miasta Brzegu Dolnego – założenie pałacowe, którego historia zaczęła się ponad pięćset lat temu. Pierwszy opis istniejącej rezydencji pochodzi z roku 1638, z czasu kiedy trwała wojna trzydziestoletnia (1618–1648).⁶ W drugiej połowie XVII wieku fundatorem przebudowy rezydencji na barokowy pałac jest hrabia von Dyhern. Georg Abraham von Dyhern⁷, po kilku stuleciach, kiedy właścicielami miejscowości najczęściej były rody von Hugwitz⁸ (od 1355 r.) i von Falkenhayn⁹ (w latach 1453–1528), przejmuje osadę w 1660 roku. Przyczynił się także do otrzymania dla Brzegu Dolnego, od cesarza Leopolda I, praw miejskich w roku 1663.

Schyłek wieku XVIII to kolejne ożywienie w historii miasta, po tym jak w roku 1767 jego właścicielem zostaje minister Śląska i Prus Południowych – Karl Georg von Hoym. W posiadanie Brzegu Dolnego wszedł poprzez ożenek z baronówną Antonią Louise von Dyhrn und Schönau. Nowy właściciel przystępuje między innymi do przekształcenia majątku: barokowej założenia pałacowego i parku. Około 1785 r. przebudowuje pałac w stylu klasycystycznym (ryc. 1), według projektu i pod kierunkiem śląskiego architekta Carla Gottharda Langhansa¹⁰. Architekt dodał dwa boczne skrzydła oraz obok pałacu, w tym samym stylu w drugiej połowie XVIII w., wybudował oficynę pałacową. Rozpoczęta przez von Hoym modernizacja posiadłości zakończona została dopiero ok. 1800 roku.

Kolejnej przebudowie rezydencja została poddana w połowie XIX wieku, za sprawą hrabiny Toni von Laza-reff-Hoym, która nadała elewacjom obiektu kostium francuskiego neorenesansu, dodano szczyty wieżyczki, szpiczaste hełmy (ryc. 2).

4 Kadłuczka 2000, s. 110

5 Szmelter 2006, s. 27

6 Wrabec 1998

7 Baron, kanclerz Śląska i filantrop, żyjący w latach 1620–1671.

8 Rodzina arystokratyczna mieszkająca od średniowiecza w Saksonii, na Śląsku, w Czechach, na Morawach i Łużycach.

9 Niemiecki ród szlachecki wywodzący się z księstwa biskupiego Merseburg.

10 Carl Gotthard Langhans, ur. 1731, zm. 1808, niemiecki architekt, przedstawiciel wczesnego klasycyzmu; wstawił się przede wszystkim, jako architekt Fryderyka Wielkiego w Berlinie, projektując m.in. Bramę Brandenburską, 1788–1791, ponadto wiele budowli zaprojektował na terenie Dolnego Śląska.

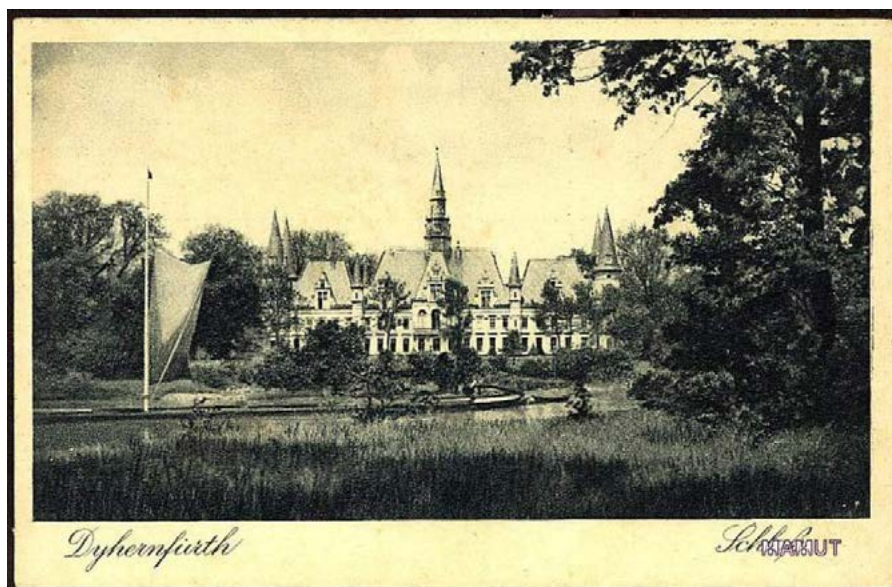
Oficyna, tzw. „mały pałac”, do obecnych czasów nie uległa zmianie, w przeciwieństwie do pałacu (pożar w lutym 1945 r.). Nieopodal założenia rezydencjonalnego funkcjonował także browar oraz folwark, należący do właścicieli miasta.

W styczniu 1945 roku dolnobrzezski pałac opuścił, ostatni z rodu Hoymów, hrabia Thassilo von Saurma-Hoym wraz z rodziną. Miesiąc później obiekt spłonął, najprawdopodobniej podpalony przez żołnierzy Armii Czerwonej. Po tym wydarzeniu do odbudowy pałacu przystąpiono na początku lat 50. XX wieku. Pałac otrzymał zmienioną, uproszczoną formę. W tym kształcie przetrwał do czasów współczesnych, będąc w rękach Państwa i gminy Brzeg Dolny.

Ryc. 1. Fryderyk Bernard Wernher, Widok Pałacu w Brzegu Dolnym z lotu ptaka, ok. 1740 r. [Archiwum Wrocławskie]

Fryderyk Bernard Wernher, View of the Palace of the Brzeg Dolny bird's eye view, approx. 1740.

Ryc. 2. Pałac rodu von Hoym w Brzegu Dolnym przed 1945 r. [Archiwum Wrocławskie]

Palace of the von Hoym in Brzeg Dolny before 1945.

Czasy współczesne Brzegu Dolnego

Miasto Brzeg Dolny i jego zabytki uległy zniszczeniu w roku 1997. Dotknięte zostały wówczas wielką powodzią, zw. tysiąclecia¹¹, która nawiedziła między innymi województwo dolnośląskie. Skutki naturalnego kataklizmu były ogromne, ale mimo zarówno ludzkiej tragedii, jak i materialnych strat zaraz po ustąpieniu wody przystąpiono do usuwania zniszczeń. Pierwsze pieniądze rozporządzono na usuwanie skutków powodzi, kolejne przyznane środki finansowe przeznaczono na remonty i odbudowę miasta, w tym remont zabytków – historycznych obiektów. Odbudowa miasta trwała trzy lata (lata 1997–2000), dzięki niej odnowiono i unowocześniono zaniedbane dotąd Stare Miasto Brzegu Dolnego oraz wyremontowano zabytki.

W Brzegu Dolnym jest kilka godnych uwagi zabytkowych obiektów, ale przede wszystkim, wzmiankowany w zarysie historii miasta, mający znaczenie w jego strukturze i sylwecie – Pałac rodu von Hoym wraz z Bocznyim Pawilonem. Zespół pałacowy, będący własnością gminy Brzeg Dolny, z uwagi na lokalizację przy brzegu Odry, znacznie ucierpiał w trakcie powodzi w 1997 roku. Stan dawnej oficyny był na tyle zły, że był pomysł jej rozebrania. Na szczęście do tego nie doszło. Razem z pałacem, za przyznane dodatkowe dotacje, zostały po powodzi w ciągu trzech lat wyremontowane. W wyniku prac rehabilitacyjnych dawny pałac adaptowano na siedzibę Dolnośląskiego Ośrodka Kultury, zaś oficynę pałacową, zw. Mały pałac przeznaczono na „nową” siedzibę Urzędu Miejskiego.

W trakcie powodzi zalaniu uległy także, usytuowane w bliskim sąsiedztwie pałacu, obiekty związane z zespołem pałacowym. Od strony wschodniej, wzdłuż koryta rzeki Odry, rozciąga się dawny Folwark. Na zabudowania składają się: Stajnia z Wozownią (1. ćw. XIX w.), ob. II i Gołębnik z wieżą (XIX/XX w.), ob. I (ryc. 3). Oba obiekty jeszcze do niedawna były mocno zaniedbane. Nie remontowane po powodzi cały czas niszczały narażone na wysoki poziom wód oraz w wyniku eksploatacji. Przez długi czas urząd wynajmował pomieszczenia do celów komercyjnych. W Wozowni pomieszczenia służyły funkcji handlowej i jako garaż, zaś w dawnym Gołębniku, jako garaże i zakład mechaniczny, tylko część wieżowa nie była zagospodarowana.

Ryc. 3. Sytuacja dawnego folwarku; Projekt wykonawczy, *Rewitalizacja i adaptacja zabudowań dawnego folwarku (gołębnik) z przeznaczeniem na działalność Dolnobrzezkiego Ośrodka Kultury*, główny projektant mgr inż. arch. Jacek Miller, rysunek Małgorzata Doroz-Turek, Wrocław 2011

The situation of the former farm; Executive project. Revitalization and adaptation of buildings of a former farm (dovecote) for the purpose of business Dolnobrzezkiego Cultural Centre, the chief designer arch. Jacek Miller, drawing Margaret Doroz Turek, Wrocław 2011

11 Powódź nawiedziła w lipcu 1997 roku południową i zachodnią część Polski, Czechy, wschodnie Niemcy, północną i zachodnią Słowację, oraz wschodnią Austrię.

Dolnobrzeski Dom Kultury borykał się z problemami lokalowymi na funkcję kulturalną. Władze miasta dostrzegły potencjał i możliwości wykorzystania istniejących obiektów dawnego Folwarku. Mimo poważnych uszkodzeń obu budynków pojawił się pomysł i postanowiono przeznaczyć je na cele: kulturalne i społeczne. Zdecydowało o tym także znaczenie terenu będącego w ścisłej strefie A w strefie ochrony konserwatorskiej oraz obserwacji archeologicznej, i znajdujących się pod ochroną Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków obiektów daw. Folwarku. Obiekty są wpisane do wojewódzkiej ewidencji zabytków¹². Z uwagi na to wstępne koncepcje i projekty: rewitalizacji i adaptacji zabudowań dawnego folwarku – gołębnika i stajni z wozownią¹³ musiały być zaopiniowane przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków we Wrocławiu¹⁴.

Temat o rehabilitacji autorka poświęca głównie budynkowi Gołębnik z wieżą w Brzegu Dolnym, na przykładzie własnego doświadczenia projektowego i realizacji, przy których brała udział¹⁵.

Budynek gołębnika z wieżą, stan zastany Sytuacja

Obiekt zlokalizowany jest na działce przy ulicy Kolejowej (ob. I, ryc. 3), na której znajduje się także budynek daw. stajni z wozownią, (ob. II, ryc. 3) oraz współczesny parterowy, socjalny budynek mieszkalny, (ob. III, ryc. 3). Teren oprócz sąsiedztwa od południowego-zachodu z wyżej opisanym założeniem pałacowym, od strony północno-zachodniej graniczy z ww. ulicą, od strony południowego-wschodu przylega do koryta rzeki Odry, zaś od strony północno-wschodniej sąsiaduje z zabudową jednorodziną.

Architektura

Dawny gołębnik z przełomu wieków XIX/XX to parterowy obiekt kryty dwuspadowym dachem, wybudowany generalnie na planie wydłużonego prostokąta. Bryłę od wschodu zamyka, dominująca nad całością trzykondygnacyjna wieża, zaś zachodni narożnik poprzedza, skośnie dobudowane od północy skrzydło na nieregularnym, prostokątnym rzucie. Obiekt dostępny z poziomu terenu drzwiami oraz wrotami, prowadzącymi do poszczególnych części. Na poddasze prowadziły przyścienne, jednobiegowe, murowane z cegły schody, zlokalizowane w pomieszczeniu dostawionej, skośnej części budynku (ryc. 4, pom. 0.1).

Elewacje proste, dekoracja tylko w postaci kamiennego cokołu oraz prostego, profilowanego gzymsu pod okapem dachu. Oryginalne otwory okienne budynku niewielkie, zamknięte łukiem odcinkowym, bez opasek wokół, posiadały jedynie proste, profilowane gzymsy podparapetowe; większość okien została zmieniona lub wprowadzono nowe, przeważnie większe, w kształcie różnej wielkości prostokątów, także wtórne bramy (ryc. 8). Od strony Odry na dachu są mocno zniszczone, dekoracyjne lukarny (ryc. 9, 10). Na osi trzech elewacji wieży wysokie, ostrołucznie zamknięte otwory okienne; wtórnie zamurowane w celu wzmocnienia konstrukcji ścian tej wertykalnej części budynku. Stolarka okienna i drzwiowa drewniana, szyby w większości okien ze szprosami.

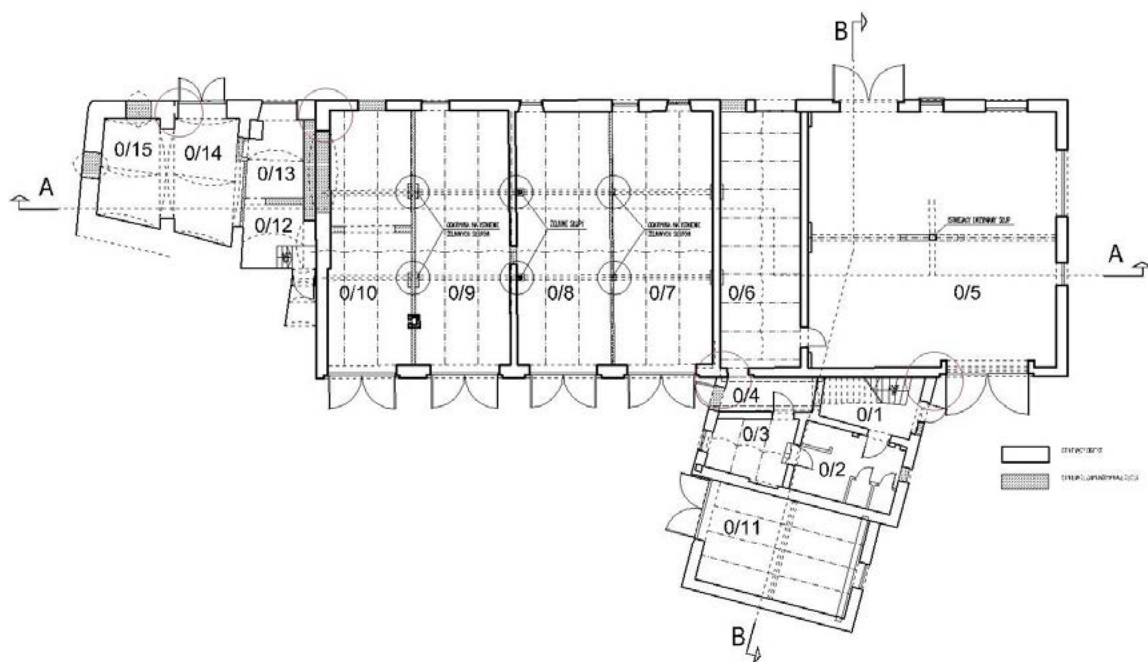
Wnętrze gospodarczego budynku utrzymane w surowym stylu. Jediną funkcję ozdobną, oprócz konstrukcyjnej, spełniają podpierające podciąg stropu Kleina żeliwne słupy z dekoracyjnymi głowicami, drewniany słup z dekoracyjnymi, profilowanymi mieczami (ryc. 4, pom. 0/5) oraz ceglane sklepienia kolebkowe (ryc. 4, pom. 0/12–0/15).

12 Dawny Gołębnik wpisany jest do Rejestru Zabytków pod nr A/3028/716/W z dnia 2.11.1995 r. jest w wykazie obiektów w wojewódzkiej ewidencji zabytków.

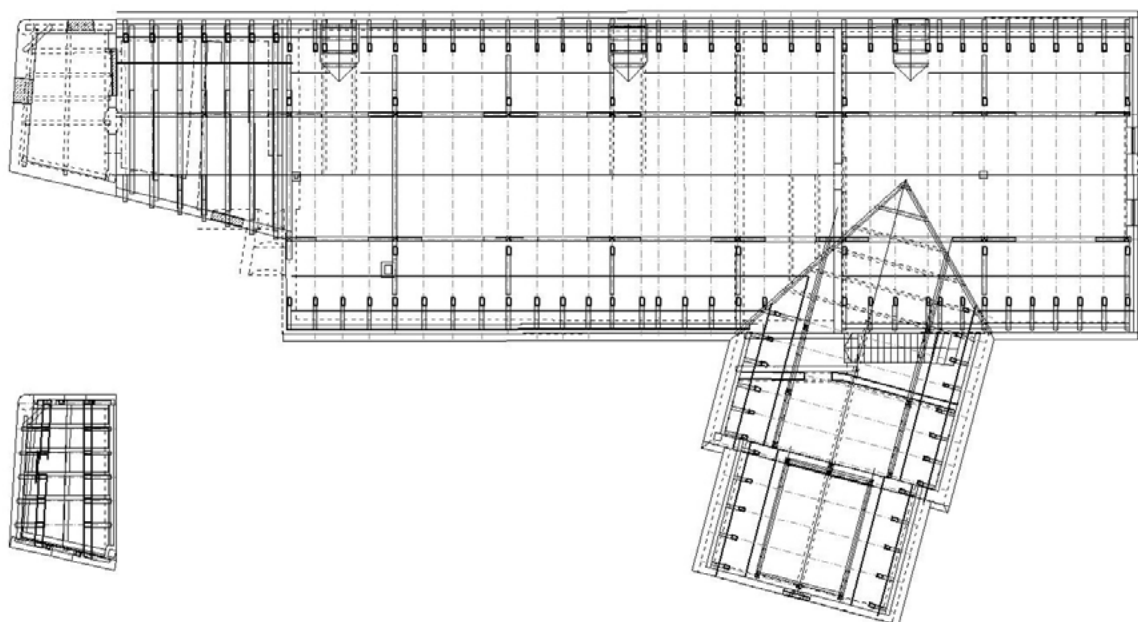
13 Projekt budowlany i wykonawczy: *Rewitalizacja i adaptacja zabudowań dawnego folwarku (stajnia z wozownią) z przeznaczeniem na działalność Gminnego Ośrodka Pomocy Społecznej*, 2011.

14 Z tego czasu pochodzi też trzeci projekt: *Odbudowa muru oporowego i bulwaru spacerowego w celu umożliwienia zainstalowania mobilnego zabezpieczenia przeciwpowodziowego w Brzeg Dolny*, ogłoszony dn. 23 sierpnia 2011 roku.

15 Projekt budowlany i wykonawczy, *Rewitalizacja i adaptacja zabudowań dawnego folwarku (gołębnik) z przeznaczeniem na działalność Dolnobrzeskiego Ośrodka Kultury*, główny projektant mgr inż. arch. Jacek Miller, 2011 rok.

Ryc. 4. Rzut przyziemia. Inwentaryzacja, rysunek Małgorzata Doroz-Turek, Wrocław 2011
Ground plan. Stocktaking

Ryc. 5. Rzut więźby dachowej. Inwentaryzacja, rysunek Małgorzata Doroz-Turek, Wrocław 2011
Throw the roof truss. Stocktaking.

Materiał, konstrukcja, technika

Parterowy budynek, bez podpiwniczenia, z poddaszem nieużytkowym, wykonany w technologii tradycyjnej. Ściany nadziemne i część ścian fundamentowych murowane z ceramicznej cegły pełnej, na zaprawie wapiennej. Pozostała, większa część fundamentów z cokołem z kamienia (ryc. 6). Fundamenty o schodkowym przekroju ławy z odsadzkami, różnią się w poszczególnych częściach budynku oprócz materiału, jedynie proporcjami i głębokością osadzenia. Ściany na zewnątrz tynkowane, także wewnątrz, poza dwoma pomieszczeniami od wschodu, gdzie surowy watek ceglany.

Na elementy nośne konstrukcji składają się zewnętrzne i wewnętrzne ściany murowane z cegły ceramicznej pełnej, o grubości 40–54 cm dla budynku oraz około 50–70 cm dla wieży. Ponadto występują wewnątrz żeliwne słupy (il. 4, pom. 0/7–0/10). Ceglane, kolebkowe sklepienia wprowadzono tylko w pomieszczeniach: pod wieżą oraz do niego przylegających (ryc. 4, pom. 0/12–0/15). W większości budynku, nad parterem, są podwójne stropy: niższa warstwa strop typu Kleina, nad nim – drewniany, belkowy, z drewnianą podłogą nieużytkowego poddasza (ryc. 4, pom. 0/3–0/4, 0/6–0/11). Nad największym pomieszczeniem tylko strop drewniany, belkowy (ryc. 4, pom. 0/5), z podciągami na osi wnętrza, podpartym na środku ww. drewnianym słupem.

Nad budynkiem dwuspadowy dach, o kącie nachylenia połaci: nad główną częścią – 40 stopni, nad bocznym skrzydłem – około 45 stopni i nad wieżą – około 50–55 stopni. Dach głównej części budynku ma więźbę dachową kleszczowo-płatwiową, z przepustnicami, zaś północne skrzydło i wieża – krokwiowo-jętkową. Konstrukcję dachów pokrywa dachówka ceramiczna – karpiówka – ułożona podwójnie w łuskę. Na dachu części środkowej, od strony rzeki Odry, zachowały się trzy lukarny doświetlające strych, ujęte ozdobnymi obramieniami, w formie spływających wolut.

Osobny, dwuspadowy dach wieńczy trzykondygnacyjną wieżę, osadzoną na narożnikowym pomieszczeniu przyziemia, na planie nieforemnego prostokąta (ryc. 4, pom. 0/15; ryc. 5). Dach dwuspadowy założony na osi północ-południe, pomiędzy dwoma schodkowymi szczytami, ma podkreślony południowo-wschodni narożnik poprzez wprowadzoną okrągłą wieżyczkę. Ponadto na wschodniej połaci jest ozdobna lukarna z miedzi (ryc. 11), a na kalenicy dachu grzebień. Na widokową wieżę wchodziło się drewnianymi schodami. Konstrukcja drewnianej klatki schodowej nie przetrwała – choć układ biegów i spoczników schodowych zachował się wewnątrz, w postaci odcisniętych śladów na powierzchni zniszczonych murów.

Wnioski badań formy

Z przeprowadzonej inwentaryzacji budynku oraz analizy konstrukcji murów wynikało, że istniejący obiekt nie powstał w jednym czasie. Pierwotną formą była środkowa część budynku na planie wydłużonego prostokąta. Do głównego budynku została od wschodu dobudowana część z wieżą; świadczy o tym m.in. ślad po zamurowanej bramie we wschodnim murze. Prawdopodobnie sama wieża została wybudowana osobno, a pomiędzy nią i istniejącym już budynkiem wprowadzono łącznik, na co wskazują nie tylko wspomniany zamurowany otwór bramny, ale widoczne na zewnętrznym licu elewacji szwy, czyli brak jednolitego przewiązania muru na zewnętrznym licu elewacji, w miejscach dostawionej murowanej ściany do już istniejącej stojącego tu obiektu. Dobudowane zostało także skośne skrzydło (ryc. 4). Można się także pokusić o hipotezę, że pierwotny budynek został także rozbudowany o zachodnią część, tj. o pomieszczenia 0/5 i 0/6, na co wskazuje inna grubość murów zewnętrznych środkowej części od wschodniej (ryc. 4, pom. 0/6 a 0/7).

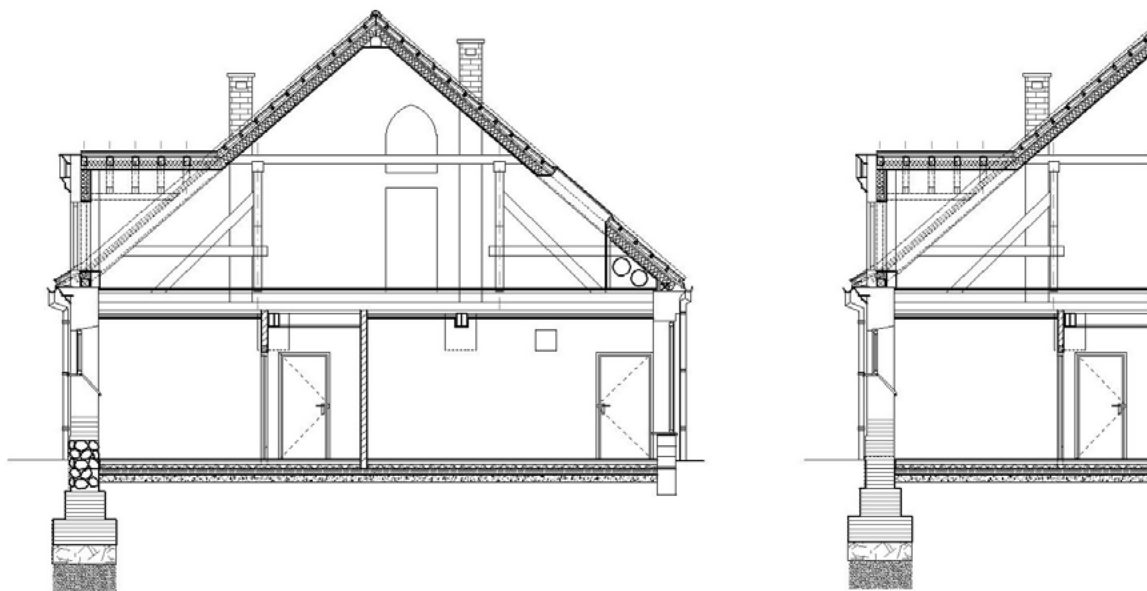
Obiekt oraz otaczający go teren w zastanym stanie technicznym oraz formie nie nadawał się do wykorzystania na cele publiczne – oświatowo-kulturalne. Konieczny był kompleksowy projekt i działania rewaloryzacyjne – rehabilitacyjne, w celu dostosowania budynku do nowej funkcji użytkowej. Generalnego remontu i konserwacji oraz odświeżenia zasadniczo potrzebował cały budynek. Szczególnych prac remontowych wymagały fundamenty i dach budynku oraz ceglana, zabytkowa wieża, której według zaleceń Dolnośląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków należało przywrócić funkcje widokową.

Stan techniczny i rehabilitacja

Kondycja elementów nośnych była generalnie w dobrym stanie, nadającym się do dalszego użytku. Jednak, aby możliwa była adaptacja obiektu na nową, skądinąd prestiżową funkcję kulturalną, należało doprowadzić zabudowę do bardzo dobrego stanu technicznego i estetycznego. Konieczna była renowacja – rehabilitacja całego obiektu i poszczególnych jego części – elementów nośnych i konstrukcyjnych, wykończeniowych i wyposażenia, przeprowadzona według projektu wykonawczego zgodnego z obowiązującymi przepisami budowlanymi i normami.

Stan techniczny kamiennych fundamentów budynku był dobry. Także ceglane mury ścian oraz ław fundamentowych nie wykazały wyraźnych spękań. Jednak ze względu na brak izolacji wodnej i przeciwwilgociowej, przez kapilarne podciąganie wody gruntowej, ściany były znacznie zawilgocone. Dlatego wskazane było, po wcześniejszym odstąpieniu ścian fundamentowych, osuszenie i oczyszczenie powierzchni tychże murów oraz uzupełnienie spoin z zaprawy cementowo-wapiennej. Wykonano oczyszczenie i uzupełnienie ściany fundamentowej kamieniem i tynkiem rapowanym z dodatkiem środków uszczelniających. Na zewnątrz wykonano pionową izolację przeciwwilgociową, którą zabezpieczono przed mechanicznymi uszkodzeniami czarną, grubą folią ochronną. Dodatkowo wprowadzono poziomą izolację przeciwwilgociową w postaci papy termozgrzewalnej.

Fundamenty wieży wymagały dodatkowych prac ze względu na wyraźny brak stabilności konstrukcji, spowodowanym nierównomiernym osiadaniami gruntów, czego konsekwencją były widoczne spękania nie tylko fundamentów, ale także ścian. Pod ścianami wieży zaprojektowano poszerzenie istniejących fundamentów, mające ochronić ściany przed poszerzaniem się oraz ewentualnym pojawianiem się nowych pęknięć i zarysowań na murach nadziemnych, także nadproży otworów okien ostrołukowych. Stabilność budynku przede wszystkim uzależniona jest od fundamentów, dlatego te prace przeprowadzono ze szczególną starannością.

Ryc. 6. Przekroje poprzeczne: dwa typy ścian fundamentowych kamienne i ceglane, ceglanych fundamentów; Projekt wykonawczy, *Rewitalizacja i adaptacja zabudowań dawnego folwarku (gołębnik) z przeznaczeniem na działalność Dolnobrzeskiego Ośrodka Kultury*, główny projektant mgr inż. arch. Jacek Miller, rysunek Małgorzata Doroz-Turek, Wrocław 2011

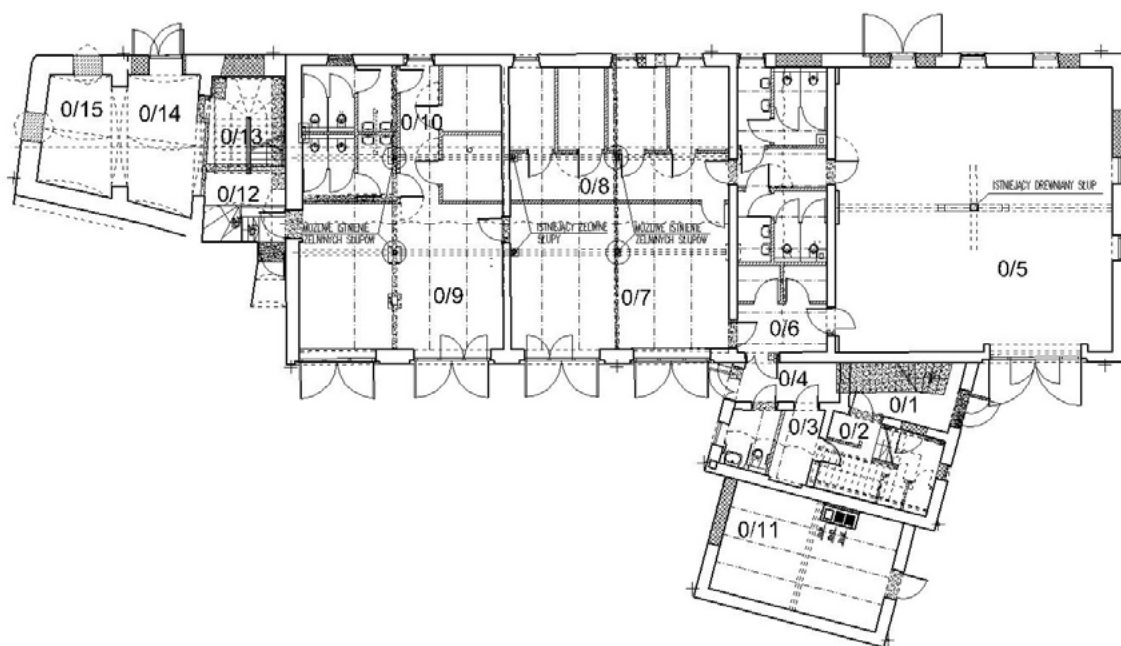
Cross-sections: two types of foundation walls of stone and brick, the brick foundations; Executive project. *Revitalization and adaptation of buildings of a former farm (dovecote) for the purpose of business Dolnobrzeskiego Cultural Centre*, the chief designer arch. Jacek Miller, drawing Margaret Doroz Turek, Wrocław 2011

Jeśli idzie o dach i jego drewnianą konstrukcję nośną, to z uwagi na w miarę dobry stan techniczny dużej części elementów drewnianych, mogły one zostać dalej wykorzystane. Jedynie niektóre elementy mocno skorodowane, z powodu niszczących skutków penetracji wody opadowej, wymagały wymiany na nowe, o takich samych

gabarytach. Wszystkie drewniane elementy konstrukcyjne dachu zaimpregnowano przeciw grzybom, pleśniam i przeciw ogniowi. Na dachu w całości wymieniono ceramiczne pokrycie z dachówki karpiołówki ułożonej podwójnie w łuskę wraz z wszystkimi obróbkami blacharskimi oraz systemem odwodnienia dachów (ryc. 6).

Na skutek wdzierania się wód opadowych przez nieszczelne pokrycie dachowe i z powodu braku odwodnienia dachu, uległa zniszczeniu część konstrukcji drewnianego stropu nad parterem. Tak jak w konstrukcji dachu wymieniono mocno zniszczone elementy, pozostałe poddano renowacji i konserwacji.

Na ceglanych ścianach elewacji i wewnątrz występował uszkodzony tynk, oprócz tego stwierdzono liczne ubytki cegły w partiach uskokowych oraz gzymsu wieńczącego. Ponadto na ścianach widoczne były również objawy zawilgocenia z powodu braku odwodnienia dachu oraz wentylacji wewnątrz. Wszystkie tynki usunięto w celu osuszenia murów. Następnie lico zewnętrznych ścian, po dokładnym oczyszczeniu i uzupełnieniu ubytków, obłożono 3 cm warstwą tynku ciepłego, zaś wewnątrz zastosowano tynk renowacyjny oraz cementowo-wapienny grubości 1,5 cm. W miejscach występowania szczególnego ukształtowania elementów sztukatorskich, tj. cokołu, gzymsu pod okapem i podparapetowego, odtworzono je w miejscach, gdzie uległy zniszczeniu.

Ryc. 7. Rzut przyziemia; Projekt wykonawczy, *Rewitalizacja i adaptacja zabudowań dawnego folwarku (gołębnik) z przeznaczeniem na działalność Dolnośląskiego Ośrodka Kultury*, główny projektant mgr inż. arch. Jacek Miller, rysunek Małgorzata Doroz-Turek, Wrocław 2011

Ground plan; Executive project. Revitalization and adaptation of buildings of a former farm (dovecote) for the purpose of business Dolnośląskiego Cultural Centre, the chief designer arch. Jacek Miller, drawing Margaret Doroz Turek, Wrocław 2011

Projekt i realizacja

Adaptacja pomieszczeń budynku dawnego Gołębnika na potrzeby Dolnośląskiego Domu Kultury obejmowała przyziemie budynku oraz trzy poziomy użytkowe wieży. Polegała na wpisaniu w istniejącą strukturę nowych funkcji uzgodnionych z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków we Wrocławiu. Ponadto był to projekt, który także musiał uwzględniać ustalenia Prawa Budowlanego, honorować wymogi instytucji sprawdzających: Straży

Pożarnej, Stacji Sanitarно-Epidemiologicznej, inspekcji Bezpieczeństwa i Higieny Pracy, norm i rozporządzeń branżowych, sprostać współczesnym standardom i zapewnić funkcjonalną poprawność¹⁶.

Projektanci po zbadaniu obiektu, dokładnej inwentaryzacji, przystąpili do szczegółowego projektu rozplanowania podstawowych funkcji, które miały się znaleźć z założenia w obiekcie oraz im towarzyszących, koniecznych do spełnienia warunków prawa budowlanego i wszelkich norm. W największym pomieszczeniu, w południowo-zachodnim narożu budynku zaprojektowano przestronną salę do nauki tańca wyposażoną w profesjonalną drewnianą podłogę, pom. 0/5 (ryc. 7). W wąskim trakcie, pomiędzy dwoma istniejącymi nośnymi ścianami, wprowadzono zaplecze techniczno-sanitarne, pom. 0/6. Dalej, w kierunku wschodnim, z czterech pomieszczeń garażowych uzyskano dwie większe przestrzenie w których, we frontowym trakcie zaprojektowano salę zajęć tanecznych, pom. 0/7 oraz salę zajęć wokalnych, pom. 0/9 (ryc. 7). W tylnym trakcie rozwiązano pomieszczenia pomocnicze wraz z komunikacyjną, pom. 0/8 i 0/10 (ryc. 7). Bramy od frontu zastąpiono witrynami okiennymi doświetlającymi sale. Dwie wtórnie wprowadzone bramy, tak jak inne otwory, zostały zamurowane lub odtworzone w pierwotnym kształcie (ryc. 8).

Ryc. 8. Widok obiektu od ulicy Kolejowej sprzed i po realizacji, foto autorki

View of the object of Railway Street before and after the works, photo author

¹⁶ Czyżniewska Lucyna, *Uwagi dotyczące problemów adaptacji obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji*, s. 19, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, praca zbiorowa pod red. Bogusława Szmygina.

Główne wejście do obiektu kulturalnego zostało zaprojektowane od strony dziedzińca w północnym, skośnie dobudowanym skrzydle. Od drugiej strony odtworzono szeroki otwór drzwiowy zamknięty półkoliście z drewnianymi drzwiami, wprowadzającymi do głównej klatki schodowej. Zamiast ceglanych schodów zaprojektowano nową, wygodną klatkę schodową prowadzącą na nieużytkowe poddasze. Poddasze oprócz odrestaurowanych lukarn zostało doświetlone oknami połaciowymi od frontu budynku (ryc. 9).

Ryc. 9. Widok obiektu od strony bulwaru wzdłuż koryta Odry sprzed i po realizacji, foto autorki
View of the object from the boulevard along the Odra river before and after the works, foto author

Osobno została rozwiązana zasadnicza część budynku, związana z wieżą (pom. 0/12 / 0/15, ryc. 7). Do wschodniej części obiektu zaprojektowano dwa wygodne wejścia: jedno z dziedzińca, drugie od strony bulwaru nad Odrą. Szerokimi drzwiami wchodzimy do przesklepionego wnętrza, od którego w pomieszczeniu zaprojektowano drugie w stalowej konstrukcji schody. Komunikacja pionowa prowadzi na piętro na poziomie poddasza; gdzie hol przed wejściem do wieży. W wieży widokowej odtworzono schody prowadzące na dwa dalsze jej poziomy, skąd rozpościera się przez przywrócone ostrołucznie zamknięte okna widok na okolicę.

Projekt rewitalizacji i adaptacji Gołębnika obejmował zagospodarowanie terenu Folwarku związanego także z Wozownią, a musiał on uwzględniać również projekt dla całego zabytkowego kompleksu pałacowo-parkowego

w Brzegu Dolnym realizowanym w ramach Projektu UrbSpace¹⁷. Działanie między ulicą Kolejową a budynkiem Gołębnika zaprojektowano jako podjazd i parking ze strefą ruchu pieszego (ryc. 3). Po południowej stronie założenia architektonicznego, wzdłuż muru oporowego koryta rzeki Odry zaprojektowano także ciąg pieszy, którego trasa pokrywa się z przebiegiem ciągu spacerowego wzdłuż Odry zawartego w ww. opracowaniu UrbSpace.

Ryc. 10. Lukarna na budynku, foto autorki

Dormer on the building, photo author

Ryc. 11. Lukarna na wieży, foto autorki

Dormer on the tower, photo author

17 Urban Spaces – enhancing the attractiveness and quality of the urban environment, akronim projektu UrbSpace, współfinansowanego przez Unię Europejską w ramach Programu dla Europy Środkowej ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, XI.2008 – IX.2011

Konkluzja

Dziś Gołębnik jest siedzibą Dolnobrzeskiego Ośrodka Kultury. Poprzez nowe przeznaczenie utrzymano starą substancję i wartość tego miejsca, budynku tworzącego z pozostałymi obiektami zespół pałacowy, tj. dawna oficyna mieszkalna jest Urzędem Miejskim, zaś dawna stajnia i wozownia stały się Gminnym Ośrodkiem Pomocy Społecznej. Wszystkie służą miastu i jego mieszkańcom.

Pomysł wykorzystania istniejących obiektów zespołu pałacowego przerodził się w realizację, a ona stała się i nadal jest inspiracją kolejnych działań. Przedstawiona realizacja odzwierciedla przytoczony na początku cytata za Owidiuszem: „Cokolwiek czynisz, czyń rozważnie i patrz końca.”. Prace prowadzone od początku rozważnie i pomyślnie, można powiedzieć że nie mają jednak końca. Ciągłe pojawiają się nowe pomysły, a inspiracją jest zastana, historyczna architektura potrzebująca często pomocy. Skuteczna rehabilitacja daje pozytywne efekty w „leczeniu” zabytkowej architektury, pozwalając na jej adaptację i dalsze bezpieczne użytkowanie.

Piśmiennictwo

- [1] Chmielewska M., Żerelik R., 1989, *Brzeg Dolny*, Wrocław.
- [2] Czyżniewska L., 2009, *Uwagi dotyczące problemów adaptacji obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji*, [w:] Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych, praca zbiorowa pod red. Bogusława Szmygina, Warszawa-Lublin, s. 19–28.
- [3] Kadłuczka A., 1999, *Konserwacja zabytków i architektoniczne projektowanie konserwatorskie*, Kraków.
- [4] Kadłuczka A., 2000, *Ochrona zabytków architektury. Zarys doktryny i teorii*, t. 1, Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, Kraków.
- [5] Kaszuba E., Ziątkowski L., 1998, *Historia Brzegu Dolnego, Brzeg Dolny*, Wrocław.
- [6] Kozioł I., Załęski J., 1992, *Miasto i gmina Brzeg Dolny. Monografia krajoznawcza*, Zeszyt 14, Wrocław.
- [7] Szmelter I. M., 2006, *Współczesna teoria konserwacji i restauracji dóbr kultury. Zarys zagadnień*, [w:] Ochrona Zabytków, nr 2, s. 5–38.
- [8] Projekt budowlany i wykonawczy, *Rewitalizacja i adaptacja zabudowań dawnego folwarku (gołębnik) z przeznaczeniem na działalność Dolnobrzeskiego Ośrodka Kultury*, główny projektant mgr inż. arch. Jacek Miller, 2011.
- [9] Tajchman J., 2001, *Adaptacja zabytków architektury w świetle współczesnej teorii ochrony i konserwacji dóbr kultury*, [w:] Konserwacja, wzmacnianie i modernizacja budowlanych obiektów historycznych i współczesnych, Konferencja Naukowo-Techniczna, Kielce, s. 131–142.
- [10] Wrabec H. i J., 1998, *Zespół pałacowo-parkowy w Brzegu Dolnym* (opinia naukowa), Wrocław.
- [11] http://krasuski.com/o_rehabilitacji.html
- [12] http://www.palaceslaska.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=2025:radoszowy&catid=26:r&Itemid=59

Abstract: The theme of the article is the rehabilitation of monuments dedicated to adapt to the new feature, different from the first use. In the case of adaptation of old buildings, monuments of architecture, it is “carried out mainly within the framework of a comprehensive conservation and restoration activities,” and rehabilitation is associated with a thorough renovation usually temporarily operated or abandoned and neglected buildings, a sufficient or very poor technical condition.

The author shows the rehabilitation and adaptation, as conservation activities, which play an important role engineering activities aimed at improving the state of the historic building, but maintaining the main principles of conservation.

An article about the rehabilitation of the building is devoted mainly Dovecote with tower, which consists on a former farm yard of the palace complex in the Brzeg Dolny, which the project the author took part.

Key words: rehabilitation of monuments, architecture, monument, restoration, adaptation

Miasteczka Tyzenhauzowskie – świadectwo kultury przestrzennej końca XVIII w. we współczesnym krajobrazie miejscowości (Krynki, Dąbrowa Białostocka, Sokółka)¹

Dorota Gawryluk

e-mail: d.gawryluk@pb.edu.pl

Politechnika Białostocka, Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska, Katedra Ochrony i Kształtowania Środowiska, Zespół Dydaktyczny Architektury Krajobrazu

Bialystok University of Technology, Faculty of Civil and Environmental Engineering, Landscape Architecture Teaching Team

Streszczenie: Działalność Antoniego Tyzenhauza (podskarbiego litewskiego z czasów Stanisława Augusta oraz starosty grodzieńskiego) pod koniec XVIII w. miała na celu aktywizację gospodarczą półn-wsch. części Rzeczypospolitej. Z jego inicjatywy powstało około 50 manufaktur w różnych miejscowościach w regionie Grodna. W stosunku do wybranych miasteczek (m.in. Krynki, Dąbrowy Białostockiej i Sokółki) efektem działalności Tyzenhauza była także zmiana ich formy przestrzennej. Miasteczka zyskały regularne plany o geometrycznej kompozycji urbanistycznej. Dominanty architektoniczne, wpisane w ich strukturę potwierdzały klasyczną kompozycję przestrzenną. Kultura przestrzenna planów końca XVIII w., pomimo burzliwych losów miasteczek, przetrwała i stanowi istotną cechę ich współczesnej tożsamości. Artykuł jest poświęcony zachowaniu czytelności kompozycji architektoniczno-urbanistycznej końca XVIII w. we współczesnym krajobrazie Krynki, Dąbrowy Białostockiej i Sokółki.

Słowa kluczowe: miasteczka tyzenhauzowskie, Krynki, Dąbrowa Białostocka, Sokółka, krajobraz miasteczka

Wstęp

Zagadnienie miast idealnych jest szeroko dyskutowane w literaturze tematu dotyczącej historii budowy miast europejskich i innych kontynentów. Funkcjonuje już ustalony kanon podstawowych przykładów miast zrealizowanych na kanwie koncepcji miasta idealnego, lecz wątki te nadal są przez badaczy analizowane i wiedza rozbudowywana o kolejne przykłady realizacji z różnych epok historycznych². Na tym tle ciekawym zagadnieniem wydaje się niedoceniony dotychczas temat miast zrealizowanych z inicjatywy Antoniego Tyzenhauza, działającego z ramienia króla Stanisława Augusta Poniatowskiego pod koniec XVIII wieku w ekonomii grodzieńskiej ówczesnej Rzeczypospolitej.

W Europie, już w II poł. XVIII wieku, rozwijano idee tworzenia ośrodków produkcyjnych, w których poza warunkami technologicznymi i kompozycyjnymi zwracano także uwagę na zapewnianie dobrych warunków

1 Praca zrealizowana ze środków pracy statutowej S/WBilŚ/2/16 finansowanej przez MNiSW

2 L. Benevolo, *Miasto w dziejach Europy*, Warszawa 1995; S. Kostof, *The City Shaped. Urban Patterns and Meanings Through History*, London 1991; Z. Paszkowski, *Miasto idealne w perspektywie europejskiej i jego związku z urbanistyką współczesną*, Kraków 2011; J. Słodczyk, *Historia planowania i budowy miast*, Opole 2012; T.P. Szafer, *Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce w XVIII i pocz. XIX w.*, [w:] Studia z Historii Budowy Miast, Warszawa 1955; E. Szpakowska, *Architektura miasta idealnego. Wprowadzenie. Architecture of ideal city. Introduction*, [w:] *Przestrzeń i Forma, Space and Form*, 16/2011; T. Wróbel, *Zarys historii budowy miast*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971.

życia pracownikom³. Koniec wieku XVIII w historii budowy miast zaowocował rozwiązaniami przestrzennymi opartymi w wielu przypadkach na powiązaniu reprezentacyjności kompozycji barokowej z uporządkowaniem i klarownością koncepcji renesansowych miast idealnych. Feudalne ambicje właścicieli były wówczas zaspokajane poprzez upodabnianie należących do nich ośrodków, do świątynnych wzorów rozległych założeń rezydencjonalnych, z jednoczesnym wpisaniem w ich układ przestrzenny obiektów, które przynosiłyby profity⁴. Często nowe lub przebudowywane miejscowości, programowo planowano, jako osady produkcyjne. Rozmieszczenie w nich zakładów rzemieślniczych, manufaktur a wreszcie małych fabryk i obiektów im towarzyszących z jednej strony warunkowane było korzystną dla procesu produkcji lokalizacją, z drugiej zaś stanowiło istotny element kompozycji przestrzennej całej miejscowości potwierdzając jej walor (wymiar) estetyczny, a w wybranych przypadkach także symboliczny.

Działalność Antoniego Tyzenhauza

Na szerokim tle działań mających na celu tworzenie preindustrialnych miasteczek o zdefiniowanym klasycznym układzie urbanistycznym powstających w II poł. XVIII w. w Europie i Rzeczypospolitej, wartą podkreślenia wydaje się działalność Antoniego Tyzenhauza. W latach 1765–1780, zarządzał on a następnie administrował ekonomią grodzieńską. Pod jego kuratelą znajdowały się 22 miasta z obszaru ekonomii grodzieńskiej (15) i powiązanej z nią wówczas administracyjnie i gospodarczo ekonomii olickiej (7)⁵. Koncepcją Tyzenhauza było, aby każdy klucz stanowiący podrzędną jednostkę ekonomii, posiadał swoje miasto⁶.

Działalność gubernatora prowadzona z ramienia króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, miała na celu zaktywizowanie gospodarcze historycznie niedoinwestowanego regionu północnych rubieży Rzeczypospolitej. Rozwój gospodarczy miał przynosić profity państwu i jednocześnie wpłynąć pozytywnie na stan ekonomiczny

3 L. Benevolo, S. Kostof, s. 196–197; P. Szafer, s. 77; Standard owych warunków był różnie definiowany, np. Claud Nicolas Ledoux w projekcie miasta Chauv (1775) kierował się raczej potrzebami duchowymi i społecznymi niż fizycznymi robotników. W mieście zostały zaprojektowane następujące obiekty: budynek Placifere – rozstrzyganie konfliktów, Oikema – świątynia Miłości, Temple of Memoire – Świątynia Pamięci Miasteczko zaprojektowane na planie regularnego owalu miało stanowić centrum większego obszaru, w którym powiązania przestrzenno-funkcjonalne dotyczyły sąsiedztwa lasu stanowiącego źródło drewna oraz kanału, którego nurt był wykorzystywany w produkcji soli z odparowywanej wody. Plan osady miał bardzo sformalizowany kształt dwóch liter D stykających się ze sobą. Z centrum wychodziły promieniście rozłożone aleje, natomiast droga obwodowa wyznaczała granice miasta w przestrzeni. Dyspozycja urbanistyczna miasta odpowiadała także hierarchii społecznej (trzy warstwy) i zarządzaniu ośrodkiem (w centrum administracja w bezpośrednim sąsiedztwie warzelni soli). Koncepcja ta została zrealizowana tylko w połowie, pomimo to cechy zdefiniowanej kompozycji przestrzennej są w niej wyraźnie czytelne.

4 J. Słodczyk, s. 270; T. Wróbel, s. 235, 238, T. P. Szafer, s. 47–82; W Rzeczypospolitej końca XVIII wieku realizowane koncepcje urbanistyczne dotyczące zarówno miast prywatnych, jak i królewskich, ze względu na cechy kompozycji przestrzennej można podzielić na rozplanowania radialne (promieniste) oraz prostokątne. Wybrane przykłady potwierdzające tę klasyfikację przywołuje Tadeusz Szafer, Wróbel i Słodczyk przytaczają je także w swoich pracach dotyczących historii urbanistyki.

Prywatny Katerburg (ok. 1780), czy pozostający w administracji królewskiej Korzec rozbudowany na bazie manufaktury czasów stanisławowskich, to przykłady planów centralnych z promieniście prowadzonymi ulicami akcentowanymi w głównych osiach. Radialnie rozplanowane nowe osiedla przemysłowe powstały także w powiecie opolskim. Schodnia nad Małą Panwią (1775), czy Kup (1780) to miejscowości o koncentrycznym układzie, w których obszerne place centralne (np. w Schodni miał średnicę ok. 80 m) definiują promienisty plan.

Rozplanowanie prostokątne dawało regularny układ powiązany z klasyczną kompozycją urbanistyczną. Zapewniało miastom powiązania osiowe i widokowe części rezydencjonalnej z pozostałą miejską, w tym często o charakterze produkcyjnym. W większości wypadków dotyczyło prywatnych miast, których właściciele zabiegali zarówno o walory estetyczne kompozycji przestrzennej miejscowości powiązanej z ich siedzibą, jak również o ich rozwój gospodarczy dający dochód właścicielowi. Nowy Dwór n. Narwią (1797), będący ośrodkiem przemysłu włókienniczego, czy pozostający w administracji królewskiej Kozienice (1782) z charakterystycznym rozległym rynkiem (ok. 540×175 m) to przykłady rozplanowania prostokątnego. Miasto prywatne, w których rozwinięto tę kompozycję przestrzenną to np. Krystynopol, w którym rynek pełnił także rolę *avant-cour* przed siedzibą właścicieli. Liczne miasta rezydencjonalne zrealizowano stosując powiązania osiowo-widokowe ze względu na podkreślenie ich reprezentacyjnego charakteru (Rydzyń, Andrychów, Kock, Siedlce, Radzyń Podlaski czy Czerniejewo). Dominantom architektonicznym w postaci ratuszów miejskich, poza ich funkcjami administracyjną i kompozycyjną przypisywano także jako wiodącą – handlową, zapewniającą profity właścicielom miast (Białystok, Siemiatycze...). Dążąc do szybszego rozwoju produkcji rzemieślniczej zaczęto sprowadzać wykwalifikowanych rzemieślników z Niemiec.

5 P. Borowik, *Ile miasteczek naprawdę istniało w ekonomii grodzieńskiej w okresie zarządu Antoniego Tyzenhauza?*, [w:] Małe Miasta. Historia i Współczesność, M. Zemło (red.) Supraśl 2001, tom I, s. 75–77; P. Borowik, *Rozplanowanie miasteczek ekonomii grodzieńskiej w czasach Antoniego Tyzenhauza*, [w:] Małe Miasta. Przestrzenie, M. Zemło (red.) Supraśl 2003, tom III, s. 35–39; Współcześnie omawiane tereny położone są na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim.

6 J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej białostoczczyzny. Geneza, rozwój oraz zróżnicowanie I przemiany etniczne*, [w:] Acta Baltico-Slavica, t. 11, Wrocław 1977, s. 48; P. Borowik, *Ile miasteczek...*, s. 75–79; Pod zarządem Tyzenhauza pozostawały: w ekonomii grodzieńskiej: Grodno, osada Kunsztów nad Łosośną pod Grodnem, Dąbrowa, Janów, Jeleniweo, Jeziory, Korycin, Krasnopol, Kuźnica, Krynki, Lipsk, Łunna, Mosty, Nowy Dwór, Odelsk, Skidel, Sokółka, Suchowola, Szczebra, w ekonomii olickiej: Olita (Alytus – Litwa) i współczesne wsie Kwasówka vel Pohorany (Kvasovka – Białoruś), Bartniki (Bartninkai – Litwa), Pojtwonie (Pajavonis – Litwa), Krakopol (Krokilaukis – Litwa) oraz w powiązanej z nią ekonomii szawelskiej: Mieszkucie, Skajzjerie.

miasteczek oraz całego regionu. Wznoszenie manufaktur Tyzenhauz łączył z przebudową miejscowości (o ile pozwalały na to warunki) i nadawaniem przestrzeni ośrodków nowej jakości urbanistycznej. W wielu przypadkach zarzucano mu zbyt duży rozmach i kosztowność inwestycji, wręcz megalomanię, nieodpowiednią w stosunku do skali prowincjonalnych miejscowości, w których były prowadzone.

W literaturze tematu dotyczącej historii urbanistyki, czy też historii gospodarczo-politycznej Polski najczęściej przywoływanym przykładem świadczącym o działalności Antoniego Tyzenhauza jest Kunsztów koło Grodna⁷.

Wśród miasteczek, którymi zarządzał Tyzenhauz największym przemianom przestrzennym poddano te, które w latach 60. i 70. XVIII wieku nawiedził pożar. Zniszczenia dawały możliwość wprowadzenia nowej struktury urbanistycznej, jednocześnie działania budowlane były intensyfikowane w celu zatrzymania na miejscu mieszkańców. Wykorzystywano typowe projekty opracowane dla różnych skali miejscowości (założenia dworsko-ogrodowe stanowiące siedzibę administracji guberni) oraz ich wyposażenia w obiekty o zdefiniowanych funkcjach (tj. dom felczera, austeria, zajazd...) ⁸. Plany urbanistyczne, odpowiadające kryteriom estetycznym epoki, wzorowano na kompozycjach łączących cechy osiowych rozwiązań barokowych i koncentryczno-radialnych układów miast idealnych doby renesansu. W strukturze miejscowości celowo zakładano powiązania widokowo-przestrzenne głównych placów (rynków) i obiektów dominant (świątyń) także w związku z lokalizacją folwarku będącego siedzibą ośrodka administracji. Zgeometryzowane, ideowe schematy planów musiały być poddawane korekcje ze względu na uwarunkowania topograficzne.

Pomimo zmian w zabudowie i strukturze przestrzennej miejscowości, które zaszły przez ponad dwieście lat, współcześnie nadal można odczytać w krajobrazie wybranych miasteczek utrwalone układy urbanistyczne (lub ich fragmenty) oraz powiązania widokowe. Najbardziej wartościowe cechy kompozycji przestrzennej zostały zachowane w ocenie autorki w Krynkach, Dąbrowie Białostockiej i Sokółce (obecnie w województwie podlaskim).

Cel badań

Celem badań jest prezentacja zachowania czytelności układu kompozycyjnego miasteczek (Krynki, Dąbrowa Białostocka i Sokółka) bazującego na XVIII-wiecznym schemacie, łączącym cechy założeń rezydencjonalnych z geometrycznie uporządkowaną strukturą miast idealnych, we współczesnym krajobrazie tych ośrodków. Kompozycja nadana prowincjonalnym miejscowościom północnych rubieży Rzeczypospolitej, świadczy o kulturze urbanistycznej końca XVIII wieku, odpowiadającej ideowo rozwiązaniom realizowanym w tym czasie w Europie i centralnej Polski. Działania mające na celu aktywizację gospodarczą regionu, zaowocowały jednocześnie wprowadzeniem w strukturę miejscowości układów przestrzennych odpowiadających kryteriom estetycznym epoki. Prowincjonalne miasteczka zyskały znamiona ośrodków o planach wzorowanych na przedprzemysłowych miastach okresu Klasycyzmu.

Stan badań

Dotychczasowe badania odnoszące się do działalności Antoniego Tyzenhauza, prowadzone przez przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych, dotyczyły szerokiego zakresu zagadnień. Mieściły się wśród nich tematy związane z historią uwarunkowań polityczno-społecznych i ekonomiczno-gospodarczych północnej części przedrozbiorowej Rzeczypospolitej (Dobroński, Maroszek, Borowik), monografie wybranych miejscowości (Bach, Postołowicz), historia przestrzennego rozwoju wybranych miasteczek, a wśród nich: Krynek, Sokółki i Dąbrowy

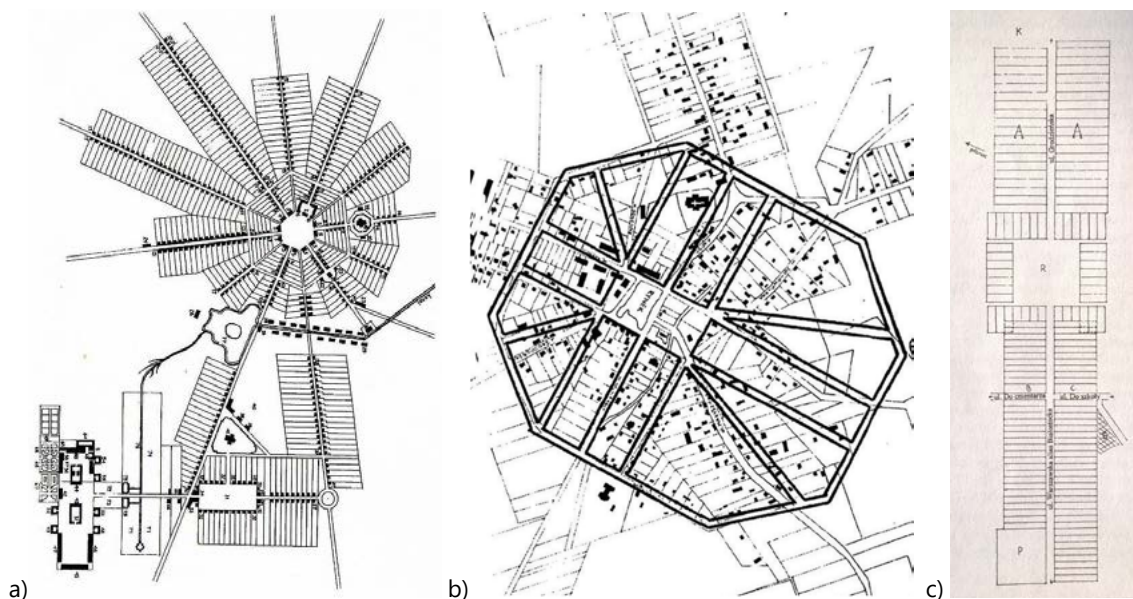
7 J. Ślodziak, s. 273; T. Wróbel, s. 257–259; Został on zrealizowany, jako osada fabryczna, na gruntach królewskiej. Przewidziano w nim 14 manufaktur, zabudowę dla robotników (budynki mieszkalne, administracyjne, usługowe i kultowe), teren na targowisko. Kompozycja urbanistyczna została wpasowana w klasyczną formę systemu okrągłych placów wraz z radialnymi ulicami. Liczba ulic była przy każdym placu parzysta – 6 lub 8. Geometryczna regularność skupienia ulic i budynków, perspektywy podkreślone zamknięciami architektonicznymi lub krajobrazowymi potwierdzały kunszt klasycznej kompozycji urbanistycznej wywodzącej się od wzorów osiowych barokowych rezydencji i renesansowych schematów miast idealnych.

8 T. Sulerzycka, *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, cz. 2, Miejscowości różne. Rysunki architektoniczne, dekoracyjne. Plany i widoki z XVIII i XIX wieku*, Warszawa 1969; P. Borowik, *Rozplanowanie I zabudowa Sokółki w XVII-XVIII wieku*, [w:] Małe Miasta. Między Tradycją a Wyzwaniem Przeszłości, M. Zemło (red.) Supraśl 2002, tom II, s. 32

Białostockiej (Borowik, Słodczyk, Szafer, Wróbel), czy też badania dotyczące folwarków wraz z komponowanymi założeniami ogrodowymi (Bończak-Kucharczyk, Maroszek, Ciołek).

Rozwój przestrzenny Krynek od końca XVIII wieku został w literaturze tematu opisany najszerzej spośród grupy wybranych miasteczek. Przemysław Borowik precyzyjnie omówił rysunek „*Planty miasta JKM oraz Dworu Krynek*”, którego autorstwo z 1780 roku przypisywane jest Józefowi de Sacco⁹. Zgeometryzowany rysunek ma wyraźne konotacje formalne z planami miast idealnych. Wg opinii Borowika jest koncepcyjnym schematem planu nieuwzględniającym uwarunkowań topograficznych miejsca, który mógł się stać podstawą odbudowy Krynek po pożarach z lat 70. XVIII w. Rysunek przedstawia miasteczko położone po dwóch stronach rzeki. Z jednej strony doliny znajduje się część o układzie centralnym, której środek stanowi sześcioboczny rynek z ulicami promieniście od niego odchodzącymi oraz jedną ulicą obwodową. W tej części przewidziano lokalizację cerkwi i synagogi kompozycyjnie powiązanych z foremnym rynkiem, przy którym przewidziano także ratusz i kramy miejskie. Po drugiej stronie rzeki zaplanowano lokalizację folwarku z ogrodami (siedzibę administracji guberni) powiązanego osią kompozycyjną z prostokątnym rynkiem, a tego znowu z dominantą budowli kościoła. Brak dotychczas pośrednich przekazów mówiących o tym jaki zakres planu został zrealizowany.

Tadeusz Szafer przywołując przerys planu części „starego miasta” Krynek z 1899 roku podkreśla, że mimo przekształceń przestrzennych wynikających zapewne z korekty planu idealnego do zastanych warunków topograficznych, została zachowana czytelność koncepcji sześciobocznego rynku i promieniście rozchodzących się od niego ulic¹⁰.

Ryc. 1. Teoretyczne plany miejscowości: a) plan Krynek z 1780r. (Józef de Sacco) [5, s. 46], b) teoretyczny plan Dąbrowy Białostockiej (oprac. K. Glapińska) [5, s. 43], c) rekonstrukcja planu Sokółki (oprac. P. Borowik) [6, s. 34]

Historię założenia dworsko-ogrodowego w Krynkach opisali na bazie zachowanych materiałów źródłowych Ewa Bończak-Kucharczyk i Józef Maroszek¹¹. Kompleks ów stanowił istotny element kompozycji przestrzennej miejscowości, jednak na skutek zniszczeń i degradacji po II wojnie światowej stracił na czytelności, a o jego wcześniejszym istnieniu świadczą jedynie skupiska drzew i przykościelna barokowa brama zwrócona w kierunku dawniej istniejącego założenia.

9 P. Borowik, *Rozplanowanie miasteczek...*, s. 44–48.

10 T. P. Szafer, s. 53; Plan z końca XIX w. wskazuje zmiany w geometrii układu urbanistycznego oraz lokalizacji obiektów: synagogi, która nie została powiązana osiowo z rynkiem oraz hal targowych przesuniętych z narożnika rynku do jego centrum. Na planie nie wskazano lokalizacji ratusza. Brakuje także widocznej na rysunku de Sacco ulicy obwodowej, która dawałaby czytelne granice przestrzenne w krajobrazie tej części Krynek.

11 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, <http://www.testowy.minigo.pl/index.php/page/krynki> (dostęp 10.2016)

Rekonstrukcja układu przestrzennego Dąbrowy Białostockiej z końca XVIII wieku wzbudziła dyskusję. Przemysław Borowik zajął polemiczne stanowisko w stosunku do opracowanego przez Krystynę Glapińską teoretycznego planu Dąbrowy z czasów Antoniego Tyzenhauza¹². Autorka rysunku przedstawiła koncepcję schematu promienistego rozplanowania czternastu ulic odchodzących od rozległego prostokątnego rynku, spiętych osmioboczną ulicą obwodową, wrysowaną na podkładzie współczesnego planu miejscowości, wykazując iż część kierunków i kształtów geometrii współczesnej tkanki urbanistycznej pokrywa się z jej hipotezą. Rysunek wskazuje na inspirację koncentrycznymi planami miast idealnych w koncepcji założenia kompozycji urbanistycznej Dąbrowy. P. Borowik krytycznie podchodzi do liczby i kształtu ulic wrysowanych przez K. Glapińską, wykazując, że część z nich nie istniała¹³. Przywołuje także dwie cechy istotne kompozycyjnie: lokalizację dawnej, nieistniejącej obecnie cerkwi w okolicach rynku oraz powiązanie tyzenhauzowskiej przebudowy z istniejącą wcześniej ulicówką, której główną dominantą był kościół.

Historię Sokółki wraz z analizą zachowanych dokumentów dotyczących działalności Antoniego Tyzenhauza oraz zatrudnianego przez niego architekta Józefa de Sacco w postaci monografii spisał Leszek Postołowicz¹⁴. Rekonstrukcję planu miasteczka natomiast opracował Przemysław Borowik¹⁵. Z jego pracy dowiadujemy się o głównych elementach przebudowy Sokółki planowanej i częściowo przeprowadzonej pod koniec XVIII w. Nowy kształt przestrzenny miejscowości bazował na osiowej kompozycji ulic Grodzieńskiej i Warszawskiej (Białostockiej), które symetrycznie dzieliły rozległy kwadratowy rynek. Wokół głównego placu miejskiego i wzdłuż ulic wyznaczono regularne prostokątne działki, których rozłożenie podkreślało symetrię i osiowość całej kompozycji urbanistycznej. Przy odbudowie Sokółki miały być wykorzystane projekty modelowe zarówno planów urbanistycznych jak i pojedynczych budowli¹⁶.

Ewa Bończak-Kucharczyk i Józef Maroszek opisali natomiast historię założenia pałacowo-ogrodowego stanowiącego siedzibę administracji królewskiej¹⁷. Jej początkiem był projekt „*Planty Zabudowania Gubernji J.K.Mci Sokolskiej*”, którego autorstwo, podobnie jak w Krynkach, przypisuje się Józefowi de Sacco¹⁸. Założenie zaplanowane z dużym rozmachem, który *nota bene* zarzucano Tyzenhauzowi, nie przetrwało do czasów współczesnych.

Współczesny krajobraz miejscowości

Wyniki współczesnej analizy krajobrazu miasteczek wskazują na zachowanie czytelności fragmentów kompozycji urbanistycznej z końca XVIII wieku. Widoczne są one pomimo wprowadzenia korekty koncepcji planów wzorowanych na miastach idealnych do warunków zróżnicowanej rzeźby terenu. Istotę układu przestrzennego potwierdzają lokalizacje obiektów architektonicznych dominat. Budowle wzniesione w kolejnych epokach po Tyzenhauzie, usytuowane w miejscach wskazanych kompozycją, potwierdzają jej walory i logikę porządku przestrzennego. Powstałe w ten sposób nawarstwienia utralają tożsamość i budują indywidualny kod genetyczny przestrzeni miasteczek.

Na uwagę zasługuje lokalizacja obiektów kultowych w kontekście osiemnastowiecznych planów miejscowości. Dominaty zostały powiązane osiami widokowymi ze strukturą przestrzenną miejscowości i są widoczne z wielu punktów ich przestrzeni.

W Krynkach cerkiew zamyka kompozycyjnie oś widokową ulicy odchodzącej od narożnika rynku. Kościół położony po drugiej stronie doliny w stosunku do centralnego rynku, jest widoczny w zamknięciu osi widokowych dwóch ulic z rynkiem powiązanych. W tym wypadku lokalizacja miejscowości na obu wyniesionych brzegach rzeki Krynki, pozwoliła uzyskać efekt kompozycyjny, który nie wynikał wprost z planu Józefa de Sacco.

12 P. Borowik, *Rozplanowanie miasteczek...*, s. 42–43; Autor przywołuje opracowanie oraz zamieszcza teoretyczny rysunek planu Dąbrowy Białostockiej autorstwa Krystyny Glapińskiej.

13 *ibidem*, s. 42

14 L. Postołowicz, *Sokółka i okolice*, s. 17–23, 99–105

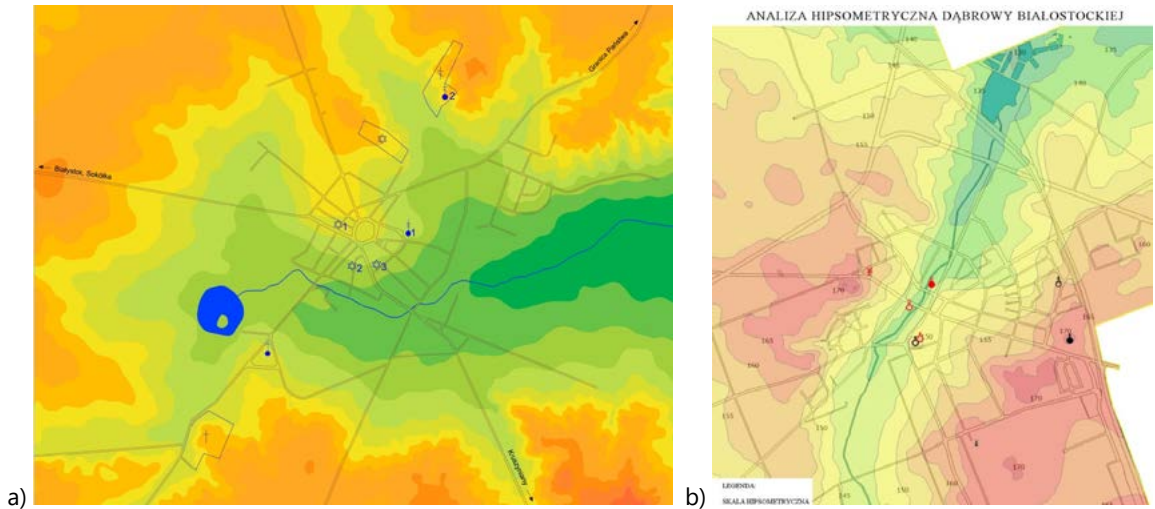
15 P. Borowik, *Rozplanowanie Sokółki...*, s. 21–34

16 *ibidem*, s. 32

17 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek ; <http://www.testowy.minigo.pl/index.php/page/sok-ka> (dostęp 10.2016)

18 T. Sulerzycka, *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, cz. 2, *Miejscowości różne. Rysunki architektoniczne, dekoracyjne. Plany i widoki z XVIII i XIX wieku*, Warszawa 1969, s. 187, nr 817; M. Kwiatkowski, *Stanisław August. Król-Architekt*, wyd. Ossolineum, Warszawa 1983

Uzyskano wartość dodaną, która wzmocniła walory krajobrazowe miejscowości w stosunku do schematu wzorowanego na planie miasta idealnego.

Ryc. 2. Analiza dostosowania zgeometryzowanego układu miast do topografii terenu: a) Krynki (oprac. A. Kosacka-Nalewajko) [9], b) Dąbrowa Białostocka (oprac. U. Peliksha) [13].

Ryc. 3. Powiązania widokowe w przestrzeni miejscowości: a) widok cerkwi w Krynkach, b) widok kościoła w Krynkach, c) widok cerkwi w Dąbrowie, d) otwarcie krajobrazowe z rynku w Sokółce (wszystkie fot. D. Gawryluk, 2013–2016)

W Dąbrowie Białostockiej lokalizacja współcześnie wzniesionej cerkwi została powiązana ze strukturą osiemnastowieczną w dwojaki sposób: po pierwsze świątynia została wybudowana w sąsiedztwie zachowanego fragmentu wielobocznej ulicy obwodowej, po wtóre zaś jej lokalizacja zamyka osiowo widok skierowany ponad miasteczkiem od strony wjazdu z Suchowoli. Przebieg osi widokowej tylko częściowo jest potwierdzony w strukturze urbanistycznej, ale rozłożenie miejscowości po dwóch stronach doliny zapewniło czytelność ekspozycji budowli w panoramie miejscowości.

Cerkiew wybudowana przez władze carskie na pocz. XX w. jest dominantą architektoniczną przestrzeni rynku Sokółki, nie ma natomiast powiązań widokowych z miejscowością ze względu na usytuowanie przesunięte w stosunku do przebiegu ulicy dzielącej rynek na dwie symetryczne części. W przypadku Sokółki szczególnym walorem jest dalekie, osiowe otwarcie krajobrazowe skierowane z rynku na zewnątrz, zgodnie z przebiegiem ul. Białostockiej. W tym wypadku jest ono skutkiem wytyczenia placu na wzniesieniu górującym nad otaczającą go częścią miasta.

Niedostatek współczesnego krajobrazu badanych miast stanowi zatarcie lub częściowa utrata czytelności przestrzeni rynku w strukturze ośrodków. Jedynie w Sokółce główny plac miejski ma zwartą formę określoną granicami czytelnych pierzei. Niedogodność w tym wypadku stanowi tranzytowy ruch prowadzony przez główną ulicę tnącą osiowo rynek. Intensywny ruch samochodowy stanowi niemal trwałą granicę w przestrzeni placu, a zlokalizowany w jednej połowie park utrudnia jego czytelność w kierunku poprzecznym.

Czytelność przestrzenna dawnego rozległego rynku z końca XVIII wieku w Dąbrowie Białostockiej jest tylko fragmentaryczna. Część jego powierzchni została wypełniona zabudową oraz parkiem miejskim. Wydłużony prostokąt placu został zredukowany do zwartych proporcji bliskich kwadratowi, jednak relikty dawnych granic rynku można odczytać w przebiegu ulic i kwartałów współcześnie z nim sąsiadujących.

Największa destrukcja czytelności przestrzeni rynku zaszła w Krynkach. Sześcioboczny plac został zredukowany do wielokierunkowego ronda z parkiem miejskim usytuowanym na rozległej wyspie „obwodowego skrzyżowania”. Przestrzeń o historycznie zdefiniowanej formie i funkcji, współcześnie została zredukowana do kłopotliwego (ze względu na liczne zjazdy) węzła komunikacyjnego z wyspą zieleni wewnątrz. Obszar ów nawet przez mieszkańców przestał być identyfikowany jako plac. Najbardziej charakterystyczny element kompozycji urbanistycznej z końca XVIII wieku stracił na znaczeniu i czytelności w krajobrazie miejscowości.

Zatarcu w strukturze przestrzennej miejscowości uległa lokalizacja rozległych założeń dworsko-ogrodowych przewidzianych na siedziby administracji guberni. Po II wojnie światowej uległy one dewastacji, zmieniono ich przeznaczenie lub zabudowano osiedlami mieszkaniowymi.

Podsumowanie

Korekta, której poddano pod koniec XVIII w. teoretyczne plany Krynek, Dąbrowy i Sokółki, wynikała z dostosowania do topografii terenu. Zracjonalizowanie ich schematów, koncepcyjnie powiązanych z planami miast idealnych, spowodowało uzyskanie wartości dodanej, polegającej na widokowym wpisaniu dominant architektonicznych – świątyń w krajobraz miejscowości. Dostosowanie zgeometryzowanych planów do zastanych warunków zróżnicowanego ukształtowania terenu, w przeciwieństwie do licznych negatywnych ocen mówiących o odstępstwach od regularności rysunku, w ocenie autorki wpłynęło na uzyskanie korzystnych, indywidualnych cech krajobrazowych struktury badanych miejscowości.

Zachowana częściowa czytelność XVIII-wiecznej kompozycji urbanistycznej miasteczek stanowi ich istotną wartość kulturową, budującą nadal tożsamość krajobrazową miejscowości, stanowiącą ich szczególny wyróżnik na tle miasteczek regionu i potwierdzającą swoisty kod genetyczny¹⁹.

19 Z. Zuziak, s. 52; Zbigniew K. Zuziak przywołuje J. P. Kleihuesa i teorię Rossiego, w której „*Myślenie o przestrzeni miejskiej w kategoriach architektury miasta jest poszukiwaniem racjonalności struktury urbanistycznej*”. W przypadku Aldo Rossiego jest to traktowanie formy urbanistycznej jako pewnej całości posiadającej swój „kulturowy kod genetyczny”, dualizm pojęć „materia ponadczasowa” i „cykliczna reinterpretacja”. Tkanka miejska należy do najsilniejszych wyznaczników miasta, jest cechą morfologiczną, pozwala na poszukiwanie wielości nawarstwionych znaczeń całościowego kolażu, jak i klasycystycznego trendu nadającego tej całości pewien porządek. Te nawarstwienia w krajobrazie wymagają przeprowadzenia badań zachowania czytelności budującej tożsamość architektoniczno-urbanistyczną miejscowości.

Piśmiennictwo

- [1] Bach J. S., (red.), *Krynki 500 lat*, Krynki 2009
- [2] Benevolo L., *Miasto w dziajach Europy*, Warszawa 1995
- [3] Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J., *Krynki – park dworski*, <http://www.testowy.minigo.pl/index.php/page/krynki> [dostęp: październik 2016]
- [4] Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J., *Sokółka – park dworski*, <http://www.testowy.minigo.pl/index.php/article/show/id/203> [dostęp: październik 2016]
- [5] Borowik P., *Ile miasteczek naprawdę istniało w ekonomii grodzieńskiej w okresie zarządu Antoniego Tyzenhauza?*, [w:] *Małe Miasta. Historia I Współczesność*, M. Zemło (red.) Supraśl 2001, tom I, s. 75–79
- [6] Borowik P., *Rozplanowanie miasteczek ekonomii grodzieńskiej w czasach Antoniego Tyzenhauza*, [w:] *Małe Miasta. Przeszłość*, M. Zemło (red.) Supraśl 2003, tom III, s. 35–50
- [7] Borowik P., *Rozplanowanie I zabudowa Sokółki w XVII-XVIII wieku*, [w:] *Małe Miasta. Między Tradycją a Wyzwaniem Przeszłości*, M. Zemło (red.) Supraśl 2002, tom II, s. 21–34
- [8] Ciołek G., *Ogrody polskie*, Warszawa 1978, ryc. 135
- [9] Dobroński A. Cz., *Miasta województwa podlaskiego*, Białystok 2014
- [10] Kosacka-Nalewajko A., *Aktywizacja turystyczna Krynek*, magisterska praca dyplomowa zrealizowana na kierunku Gospodarka przestrzenna, pod opieką promotorską dr inż. arch. D. Gawryluk, dostępna w Archiwum Prac Dyplomowych Politechniki Białostockiej, Białystok 2016
- [11] Kostof S., *The City Shaped. Urban Patterns and Meanings Throuhg History*, London 1991
- [12] Kwiatkowski M., *Stanisław August. Król-Architekt*, wyd. Ossolineum, Warszawa 1983
- [13] Paszkowski Z., *Miasto idealne w perspektywie europejskiej i jego związki z urbanistyką współczesną*, Kraków 2011
- [14] Peliksz A., *Aktywizacja turystyczna Dąbrowy Białostockiej*, magisterska praca dyplomowa zrealizowana na kierunku Gospodarka przestrzenna, pod opieką promotorską dr inż. arch. D. Gawryluk, dostępna w Archiwum Prac Dyplomowych Politechniki Białostockiej, Białystok 2014
- [15] Słodczyk J., *Historia planowania i budowy miast*, Opole 2012
- [16] Spostołowicz L., *Sokółka I okolice. Przyczynki do dziejów miasta I powiatu*, Sokółka 2009
- [17] Sulerzycka T., *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, cz. 2, Miejscowości różne. Rysunki architektoniczne, dekoracyjne. Plany i widoki z XVIII i XIX wieku*, Warszawa 1969, s. 187, nr 817
- [18] Szafer T. P., *Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce XVIII i pocz. XIX w.*, [w:] *Studia z Historii Budowy Miast*, Warszawa 1955, s. 47–82
- [19] Szkiłdź M., *Dąbrowa Biaostocka – wiatrak holenderski*, [w:] *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, Białystok 2003, z. 8–9.2003, s. 271–274
- [20] Szpakowska E., *Architektura miasta idealnego. Wprowadzenie. Architecture of ideal city. Introduction*, [w:] *Przestrzeń i Forma. Space and Form*, 16/2011, s. 121–154 <http://www.pif.zut.edu.pl/pl/pif16---2011/> (dostęp 10.2016)
- [21] Wiśniewski J., *Osadnictwo wschodniej białostoczczyzny. Geneza, rozwój oraz zróżnicowanie I przemiany etniczne*, [w:] *Acta Baltico-Slavica*, t. 11, Wrocław 1977, s. 7–80
- [22] Wróbel T., *Zarys historii budowy miast*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971
- [23] Zuziak Z. K., *O tożsamości urbanistyki*, Kraków 2008

Ryciny

- [24] Ryc. 1. Teoretyczne plany miejscowości: a) plan Krynek z 1780r. (Józef de Sacco) [5, s.46], b) teoretyczny plan Dąbrowy Białostockiej (oprac. K. Głapińska [5, s. 43]), c) rekonstrukcja planu Sokółki (oprac. P. Borowik)[6, s. 34]
- [25] Ryc. 2 Analiza dostosowania zgeometryzowanego układu miast do topografii terenu: a) Krynki (oprac. A. Kosacka-Nalewajko) [9], b) Dąbrowa Biaostocka (oprac. U. Peliksz)[13]
- [26] Ryc. 3. Powiązania widokowe w przestrzeni miejscowości: a) widok cerkwi w Krynkach, b) widok kościoła w Krynkach, c) widok cerkwi w Dąbrowie, d) otwarcie krajobrazowe z rynku w Sokółce (wszystkie fot. D. Gawryluk, 2013–2016)

Tyzenhauz's towns – certificate of 18th towns's spatial culture in their contemporary townscape (Krynki, Dąbrowa Białostocka, Sokółka)

Summary: Antoni Tyzenhauz's (Lithuanian treasurer from times of Stanisław Augusta and the Hrodna district administrator) activity at the end of the 18th century was aimed on economic activation of north-eastern part of Rzeczpospolita. About 50 manufactories were made near Hrodna from his initiative. Important effect of Tyzenhauz's activity was also change of spatial form of choosen towns (among others Krynki, Dąbrowa Białostocka, Sokółka). Small towns had regular plans with geometrical urban planning composition. Elements of spatial culture from the end of 18th century survived apart of their difficult history. They are important features of towns'es contemporary identity now. The article is devoted to legibility of the historical composition from the end of the 18th century in the contemporary townscape of Krynki, Dąbrowa Białostocka i Sokółka.

Key words: Tyzenhauz's towns, Krynki, Dąbrowa Białostocka, Sokółka, townscape

Kościół św. Mikołaja na Czwartku w świetle źródeł historycznych

Krzysztof Janus

e-mail: k.janus@pollub.pl

Katedra Architektury Urbanistyki i Planowania Przestrzennego
Wydział Budownictwa i Architektury Politechnika Lubelska

Streszczenie: W pracy opisano historię budynku kościoła św. Mikołaja na Czwartku przy ul. ks. Michała Słowikowskiego 1 w Lublinie. Opracowanie to nie uwzględnia przypuszczeń, analiz, hipotez co do powstania kościoła ale odnosi się do dostępnych danych historycznych, planów, map, itp. W połączeniu z danymi badawczymi, które zostaną przedstawione w kolejnej części artykułu stało się możliwe uporządkowanie i usystematyzowanie wiedzy na temat kościoła, okresu jego powstania, faz przekształceń, czy określenie stopnia zachowania substancji zabytkowej.

Słowa kluczowe: Kościół św. Mikołaja na Czwartku, badania historyczne, Piotr Traversii, Walenty Turobojski

Historia

Najstarsza informacja dotycząca kościoła św. Mikołaja na Czwartku pochodzi z 1429 roku i związana jest z ciągłością prebendarzy¹.

Istnieją informacje z „Acta camerae apostolicae” z lat 1344–1374, które wspominają o kościele św. Mikołaja, jednak zapisy te nie precyzują jego lokalizacji.

W 1354 roku kościół św. Mikołaja² został wymieniony na ostatnim miejscu listy archidiaconatu lubelskiego, jedyną prebendę Świętej Trójcy wymieniono na drugim miejscu listy³.

Kolejna informacja mówiąca o Januszu – prebendarzu kościoła św. Mikołaja pochodzi z 1396 roku, a sporządzona została przy okazji aktu przekazania młyna i sadzawki przed miastem Lublin Pawłowi – opatowi klasztoru Łysogórskiego⁴.

Pierwszy opis świątyni pochodzi z 1595 roku, a sporządzony został przy okazji wizytacji archidiacona lubelskiego Jerzego Zamoyskiego z polecenia biskupa krakowskiego Jerzego Radziwiłła. Akta wizytacji zawierają krótki opis budynku świątyni, jej ołtarzy, wyposażenia, cmentarza i znajdującej się po północnej stronie kościoła kostnicy⁵. W 1596 roku wizytujący miejsce, biskup krakowski wydał dekret w którym przypisał obowiązki prebendarzom: „aby mszę świętą co środę i piątek odprawiał, aby w niedziele i święta mszę śpiewał, aby pod karą usunięcia albo sam rezydował przy kościele, albo utrzymywał kapłana stałego, który by spełniał obowiązki prebendarskie, aby utrzymywał rektora i kantora szkoły”⁶.

1 J. Wadowski, Kościoły lubelskie, str. 75

2 J. Ptaśnik, Acta camerae apostolicae, T. II, 1913 str. 432 „Rector ecclesie Sancti Nicolai de I mr”

3 Wiadomym jest, że w 1221 roku istniał kościół pod wezwaniem św. Małgorzaty i św. Mikołaja w Świętochowie, a w okresie powstawania dokumentu prawdopodobnie kościół św. Mikołaja w Bochothnicy, który jest wymieniony na liście

4 J. Riabinin, „Materiały do historii miasta Lublina”, str. 42, nr 13

5 J. Chachaj, Lubelski kościół pod wezwaniem świętego Mikołaja w świetle źródeł i literatury, Lublin 2014, str. 2

6 J. Wadowski, Kościoły lubelskie str. 79

Kolejny opis z roku 1603 pochodzi z wizytacji wykonanej z polecenia biskupa krakowskiego Bernarda Maciejowskiego przez oficjała lubelskiego Tomasza Josickiego i dotyczy opisu kościoła, jego wyposażenia i uposażenia. Poniżej znajdują się opisy wizytacji w trzech różnych przekładach.

Kościół był cały murowany, składał się z prezbiterium, nawy i zakrystii. Prezbiterium i zakrystia miały sklepienia, nawa pułap drewniany, bardzo zniszczony⁷. Oświetlony był kościół siedmiu oknami. Przy wejściu do prezbiterium na belce umieszczonej w lunie, był krzyż z wizerunkiem Zbawiciela, a obok niego postacie rzeźbione Matki Boskiej i Ś. Jana Ewangelisty. Od północy, po lewej stronie prezbiterium, była zakrystia, w stanie złym; w naczynia jednak święte i szaty kościelne dosyć zamożna. W kościele były trzy ołtarze: wielki, rzeźbiony pięknie, z bardzo cennym obrazem Zwiastowania N.M.P. i kosztownym cyborium, sprawiony przez prowizorów kościoła z jałmużn od wiernych zebranych. Dwa boczne ołtarze, w nawie, naprzeciw siebie stojące, po stronie epistoły, z pięknym obrazem P. Jezusa ukrzyżowanego; po stronie ewangelii, z obrazem starożytnym Ś. Anny na drzewie malowanym⁸. Ambona od strony północnej, przy wejściu z nawy do prezbiterium. W kościele ławki stosownie rozłożone. Na froncie kościoła stała drewniana dzwonnica z dwoma niewielkimi dzwonami sprawionymi przez przedmieszczan. Sygnaturka w wieżycze na kościele. Dach kościoła gontem kryty.⁹

J.A. Wadowski

Kościół św. Mikołaja na przedmieściu Czwartek jest niewielki, ale murowany. Składa się z nawy, prezbiterium i zakrystii. Ściany i skarpy na zewnątrz kościoła są w wielu miejscach popękane. Dach nawy kryty gontem. Przed głównym wejściem do kościoła ustawiono opartą o jego ściany drewnianą dzwonnice z dwoma niewielkimi dzwonami, fundowanymi przez cech szewców. Na kalenicy dachu nawy umieszczono wieżyczkę z sygnaturką. Wnętrze oświetla siedem okien. Prezbiterium ma sklepienie nowe, natomiast w nawie jest strop kasetonowy, pokryty deskami, lecz cały podziurawiony. Także sklepienie w zakrystii i jej ściana od strony północnej znajduje się w ruinie. We wnętrzu kościoła znajdują się trzy ołtarze: główny z obrazem Zwiastowania NMP dwa boczne po prawej stronie z Jezusem Ukrzyżowanym, po lewej z obrazem św. Anny. W łuku belka z rzeźbionym krucyfiksem. Niżej na ścianie północnej kościoła – ambona. W nawie rozstawiono ławki.¹⁰

W. Boruch

Poza opisem budynku świątyni, jej wyposażenia i uposażenia, źródło zawiera także ciekawe wzmianki o znajdującej się na podwórzu kościoła drewnianej dzwonnicy, oraz o należącym prebendarza, znajdującym się w sąsiedztwie kościoła, w południowej (!) części cmentarza już nieistniejącym w czasie sporządzania opisu (belki pochodzące z rozbiórki obiektu zostały sprzedane przez prebendarza) dużym budynku wraz z przyległościami. Kilka lat przed przeprowadzoną wizytacją mieszkańcy przedmieścia wzniesli nowy, jednoizbowy budynek dla prebendarza oraz jednoizbową szkołę (który termin powinien być rozumiany, jako budynek przeznaczony na mieszkanie nauczyciela szkoły przykościelnej, oraz na nauczanie grupy chłopców służących do mszy).¹¹

J. Chachaj

7 J. Wadowski, Kościoły lubelskie str. 92

8 Bardzo dziwnym jest, że w kościele nie znajdował się ołtarz św. Mikołaja

9 J. Wadowski str. 92

10 W. Boruch, Kościół św. Mikołaja na Czwartku, Architektura, str. 125, przypis 61

11 J. Chachaj, str. 3

Wszystkie te opisy zawierają cenne informacje o kościele i jego wyglądzie, jednak różnią się od siebie w detalach.

Najstarsze przedstawienie kościoła zamieszczone na sztychu Hogenberga/Brauna wydanym w 1617 roku przedstawia świątynię od strony południowej, która składa się z nawy i prezbiterium z wysokim dachem i sygnaturką. Ze względu na małą dokładność nie jest możliwe określenie sposobu zamknięcia prezbiterium, ale wydaje się, że prezbiterium zamknięte jest szczytem. Zarówno nawa jak i prezbiterium na widoku wydają się być krótsze niż obecne. Budynek przedstawiony został jako jednonawowy z niższym prezbiterium z dachami pokrytymi gontem lub dachówką¹². Dodatkowo na rycinie nie pokazano szczytów ale przeciągnięcie połączy dachowych nad ściany szczytowe. Przed 1603 rokiem w kościele znajdował się ołtarz NMP, a po jego bokach były umieszczone malowidła przedstawiające ważniejsze wydarzenia z historii kościoła i miasta¹³.

W trakcie prowadzonych prac konserwatorskich w ostatnich latach udało się odsłonić datę nad łukiem tęczowym, prawdopodobnie związaną z wykonaniem obecnego wystroju sztukatorskiego sklepienia. Na podstawie zachowanych fragmentów trzech cyfr odtworzono datę na rok 1632 (Ryc. 1).

Dosyć zagadkową datą jest rok 1620 z belki tęczowej. Nie jest dokładnie rozpoznane z jaką przebudową może być związany ale przypuszczać można, że z remontem kościoła lub samej belki, gdyż wiadomym jest, że w 1603 roku w kościele znajdował się Jezus na krzyżu w łuku tęczy. Możliwe jest również, że belka została w tym okresie wymieniona ze względu na zły stan techniczny poprzedniej.

Z zapisu testamentu Piotra Traversiego (1576–1620) wynika, że za 292 złote wymurował sklepienie „pierwszego chóru”. Kwota jak na wykonanie sklepienia w prezbiterium wydaje się być za mała, stąd można przypuszczać, że chodziło tu o sklepienie na obecnym chórze, którego relikty na poziomie pierwszej kondygnacji odsłonięto w trakcie badań architektonicznych. W sumie Traversi zapisał 1000 zł z czego 708 zł miało być przekazane bezpośrednio murarzom na budowę z pominięciem prebendarza¹⁴.

W 1630 roku prebendarzem kościoła został ks. Walenty Turobojski, który znacząco wpisał się w historię świątyni i prawdopodobnie odpowiadał również za ukształtowanie jego obecnej formy. Ksiądz Turobojski wykonał ogromną pracę, co opisuje wizytacja z 1650 r¹⁵. Wykonał sklepienie nad nawą, nad zakrystią wyremontował lub zaadaptował pokój z wejściem od zewnątrz kościoła, wyremontował i wyposażył kościół w figurę św. Mikołaja, w ołtarzach umieścił obraz św. Walentego i Wniebowzięcia. Ściany kościoła ozdobił 22-oma obrazami i 9-cioma kandelabrami.

Ryc. 1. Fragment daty na ścianie tęczy odsłonięty w trakcie prac konserwatorskich w 2013 r. fot. K. Janus

Relicts of the date uncovered in conservatory works, Phot. K.Janus, 2013

12 Na podstawie opisu z wizytacji 1603 r. pokryte były gontem

13 W.K. Zieliński, Monografia Lublina, 1878, str. 52 – Zieliński opisuje również kościół drewniany, który był w tym okresie murowany, nie powołuje się na konkretne przekazy i niestety opis ten może być nadinterpretacją autora

14 B. Stolarz, Realizacje prac konserwatorsko-restauratorskich we wnętrzu kościoła parafialnego św. Mikołaja w Lublinie, Wiadomości Konserwatorskie, 2014, str. 302

15 J. Wadowski str. 94

Kolejne informacje o kościele św. Mikołaja pochodzą z akt wizytacji 1644 roku¹⁶. Po południowej stronie kościoła znajdował się ołtarz przygotowany do konsekracji oraz dwa ołtarze niekonsektowane: w jednym z tych ołtarzy znajdował się mały obraz NMP z Dzieciątkiem i drugi Św. Trójcy. Trzeci ołtarz znajdował się w lewej części prezbiterium po stronie Ewangelii od zakrystii z obrazem Chrystusa Ukrzyżowanego i innym obrazem NMP z Dzieciątkiem. Wspomniano o dwóch świecznikach oświetlających prezbiterium. W kościele było 17 obrazów. W inwentarzu opisano sprzęty i szaty liturgiczne znajdujące się w świątyni. Wszystkie mury kościoła zostały odnowione, odbudowano zakrystię zaopatrując ją w nowe sklepienie.¹⁷ Nie jest znany dokładny zakres prac, jednak wiadomo, że przed remontem zniszczona była ściana południowa kościoła¹⁸.

W 1667 roku w wyniku starań księdza Turobojskiego, biskup krakowski Andrzej Trzebnicki wyznaczył komisję, która rok później wydała opinię przychylną erygowaniu drugiej parafii w Lublinie. Dwa lata później parafia otrzymała akt erekcyjny. W tym okresie sama parafia miała już spore uposażenie.

Wizytacja z 1721 roku mówi, że ściany kościoła były popękane a dach potrzebował naprawy. W kościele były trzy ołtarze (wielki św. Mikołaja, Najświętszej Marii Panny, św. Walentego) oraz 24 obrazy. Cmentarz przykościelny był otoczony od wschodu murem, od zachodu wałem, pod którym biegła droga publiczna, na którą obsuwał się cmentarz. Dzwonnica drewniana, dodatkowo jeden mały dzwon znajdował się w sygnaturce. W pobliżu znajdował się dom plebana, szpital i inne zabudowania¹⁹.

W 1738 roku kolejna wizytacja opisuje jeszcze gorszy stan budynku a dodatkowo dowiadujemy się, że kościół był podparty od wewnątrz i z zewnątrz²⁰. Kościół nie posiadał wyposażenia, a od roku ustanowiony jest przy nim kanonicznie duchowny²⁰.

W 1748 roku przeprowadzono wizytację, z której wynika, że kościół był murowany, ale w górnej części drewniany, z jednej strony nieco zniszczony. Kopuła kościoła była bardzo stara i zniszczona wiatrem. Mury, ściany kościoła oraz stropy i sklepienia porównano w opisie do murów Jerozolimy, z których „nie ostał się kamień na kamieniu”. Ponieważ jednak kościół został wzniesiony na górze, jego fundamenty są bardzo zagrożone. Kościół posiadał cztery ołtarze (św. Mikołaja, NMP, św. Walentego i Matki Boskiej Bolesnej), jeden konfesjonał, w nawie znajdowały się ławki, w prezbiterium stare siedzenie dla księdza, „pozytyw” o sześciu głosach. Zakrystia była murowana, dobrze zamknięta. Dzwonnica została opisana jako stara, zła i spróchniała, z podziurawionym dachem „tylko patrzeć kiedy się wyróci”. W dzwonnicy były trzy niewielkie dzwonki, a na kościele jeszcze sygnaturka²¹.

Kolejny opis kościoła św. Mikołaja z 1781 roku opisuje budynek świątyni w dobrym stanie, odnowiony wewnątrz przez ówczesnego plebana, księdza Adama Brożka. Opis zawiera informacje o ołtarzach (św. Mikołaja i trzech bocznych – Św. Trójcy, Najświętszej Marii Panny Bolesnej oraz po przeciwnej stronie – św. Walentego). W kościele znajdowały się „staroświeckie” drewniane ławki, ambona, chrzcielnica z miedzianym kociołkiem „dobrze podbielanym”, cynowe naczynie znajdowało się w zamkniętym schowku w murze. Podłoga była z cegły, a „chór muzyczny” ze „starym pozytywkiem” naprawianym w czasie wizytacji. Murowana zakrystia miała żelazne kraty w oknie, wewnątrz znajdowały się trzy skrzynie. Na terenie posesji opisana została dzwonnica drewniana podobnie jak organy była jeszcze w trakcie remontu, kostnica murowana, cmentarz otoczony murem tylko w połowie oraz stary szpital, niedawno pokryty gontem²². Dekret powizytacyjny zawierał między innymi polecenia jak najszybszego wyczyszczenia świątyni z „niesfornych obrazów” oraz zamiany murowanej kostnicy na dzwonnice. Wizytator zniósł ołtarz Matki Boskiej Bolesnej oraz postanowił, że będzie ołtarzem wielkim. Kazał usunąć drewnianą „nieskładną” figurę św. Mikołaja i w ciągu roku w to miejsce wstawić obraz. W kolejnym roku kazał wznieść mieszkanie dla dyrektora szkoły, sugerując, że dobre miejsce byłoby „nad zakrystią”.

Wizytacja z 1800 roku przeprowadzona przez biskupa chełmskiego i lubelskiego Wojciecha Skarszewskiego określiła stan budynku z zewnątrz i wewnątrz jako „średni”. Ściany i podłogi były wzniesione z cegły i dobrze utrzymane. Istniała murowana zakrystia na przechowywanie cennych rzeczy. Wewnątrz kościoła był jeden murowany nagrobek, a dwa inne na zewnątrz. Dach, z nowo wzniesioną wieżyczką na dzwon, był pokryty drewnianym

16 J. Chachaj, str. 4

17 W. Boruch str, 127

18 W. Boruch str, 127

19 J. Chachaj, str.5

20 J. Chachaj, str. 5

21 J. Chachaj, str. 5

22 J. Chachaj str. 6

gontem. W prawej części kościoła drewniana dzwonnica z dwoma poświęconymi dzwonami. Cmentarz znajdował się na górze, przez obecnego księdza częściowo otoczony murem, który jednak nie zabezpieczał całkowicie cmentarza przed wstępem zwierząt. Na cmentarzu znajdowała się murowana kostnica.²³

W 1821 roku wykonano oszacowanie pożarowe zabudowań, z którego wynika, że wartość budynku kościoła wynosiła 1525 zł, plebanii 2850 zł, obory 675 zł stodoły 825 zł i drugiej stodoły 725 zł²⁴. W tym samym roku wykonano kosztorys na remont kościoła i budowę dzwonnicy murowanej, który opiewał na wartość 6993 zł²⁵. Niedługo później, bo w 1822 roku kontrakt na remont kościoła i budowę dzwonnicy podpisał budowniczy Jan Górecki (wykonawcę wyłoniono w drodze licytacji). Mimo rozpoczęcia prac rok później, drogą cesji kontrakt przejął budowniczy Kacper Drewnowski. W 1824 roku okazało się, że zakontraktowane prace były niewystarczające, a po całkowitym wyczerpaniu zakładanego budżetu, do wykonania zostało jeszcze: otynkowanie dwóch stron kościoła, malowanie, ułożenie dachówki i gąsiorów, ułożenie połowy podłogi, otynkowanie dzwonnicy²⁶. Całość przedsięwzięcia była finansowana ze składek parafian, które rocznie nie przekraczały 500 zł. W 1829 roku Kacper Drewnowski ciągle nie otrzymał wynagrodzenia, które już przekroczyło wartość 1000 zł. Problem „niewypłacalności” trwał niemalże od początku, ale dopiero w 1829 roku przybrał na sile. Parafia otrzymała nakaz zabezpieczenia szczelności w dachu, wynikający z braku dokończenia prac a wykonawca przedstawiał niezapłacone rachunki. Nie jest pewne kiedy remont i budowa dzwonnicy zostały ukończone ale wydaje się, że około 1830 roku.

W roku 1847 wieloletni proboszcz Paweł Bernacki popadł w konflikt z parafianami, którzy oskarżyli go o niedbałość i spowodowanie zniszczenia zabudowań gospodarskich, które sami budowali²⁷. Komisja Rządowa zajmująca się sprawą stwierdziła, że faktycznie uszkodzenia wynikają z niedbalstwa, ale nie jest to wina proboszcza i nakazały mieszkańcom wykonać remont obiektów. Dodatkowo na proboszcza nałożono obowiązek zmiany dachu ze słomianego na gontiany w zabudowaniach gospodarczych oddalonych od kościoła.

W opracowaniu „Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim 1844–1855) kościół opisany został jako najstarsza świątynia w Lublinie fundowany przez Mieczysława „wprowadziciela chrześcijaństwa do Polski”. Jedyne informacje jakie są przydatne z opisu odnoszą się do ołtarzy i mówią, że pierwotne ich ozdoby zostały usunięte i zastąpione papierowym obiciem, w kościele istniała jedna płyta nagrobna księdza Turobojskiego a ostatni remont miał miejsce w 1825. Dodatkowo dowiadujemy się, że kościół nie wyróżnia się niczym poza wspianym widokiem na Lublin.

W 1862 roku zmarł proboszcz Bernacki, pozostawiając po sobie niebagatelny majątek o wartości 11 232 rubli²⁸. W tym samym roku sporządzono dokładny spis całego majątku księdza i stopniowo zaczęto spieniężać na licytacjach jego ruchomości i nieruchomości. Dodatkowo sporządzono opis samego kościoła:

Kościół na przedmieściu Lublina pod tytułem św. Mikołaja jest w części z kamienia wapiennego, w części z cegły. Dachówką pokryty. Sygnaturka murowana. Kościół sklepiony, w którym jest ambona, chrzcielnica, chór drewniany z organami, podłoga z tarcic. Okien jest 5 z szybami małemi. Z lewej strony ołtarza zakrystia murowana i sklepiona, z kominem z kapą i jednym oknem. Od południa, przy kościele jest dzwonnica murowana na dwóch pilastrach, koło kościoła jest cmentarz, mieszkanie wikarego murowane, dach gontem kryty. Podobne jest mieszkanie organisty, wozownia drewniana, stajnia, 3 obory, chlew, spichlerz, 2 stodoły, pomieszczenia dla służby. Wszystko w dobrym stanie, ogrodzone parkanem, wewnątrz ogrody owocowo-warzywne²⁹.

23 J. Chachaj str. 7

24 AML 1809–1874, sygn. 2326 – zazwyczaj oszacowania pożarowe umieszczano w oddzielnej teczce, to oszacowanie znajdowało się w Aktach reperacji i dozoru kościoła, poza tym sposób opisu budzi pewne wątpliwości, z tego względu, że podano wartość zabudowań a nie przeprowadzono szczegółowego ich opisu

25 AML 1809–1874, sygn. 2326

26 AML 1809–1874, sygn. 2326

27 Przy okazji sporu dowiadujemy się, że proboszcz od 30-tu lat niczego własnymi środkami nie remontował

28 RGL, Wydż. Administracyjny sygn. 238, str 100

29 W. Boruch, str. 128 przypis 81

W 1865 roku w wyniku podziału majątku Bernackiego parafii przyznano kwotę w wysokości 840 rubli z przeznaczeniem na remont zabudowań plebańskich i na uzupełnienie braków aparatury i urządzeń kościelnych³⁰. Nie jest wiadomym na co przeznaczono w rzeczywistości środki ze spadku ale w pierwszym etapie wpłacono je na konto w banku, później trafiły na uposażenie kościoła św. Agnieszki na Kalinowszczyźnie.

W 1866 roku kościół przeszedł pod nadzór rządowy. Rok później na prośbę mieszkańców odprawianie nabożeństw przeniesiono do kościoła św. Agnieszki, od tego momentu kościół stał się filialny z jednym kapłanem, któremu pozostawiono domek z niewielkim ogródkiem³¹.

Z opisu 1867 roku, czyli po odnowieniu kościoła przez Mikołaja Hajkę dowiadujemy się, że prezbiterium i zakrystia pomalowane były na biało a kościół z zewnątrz na pomarańczowo.

Cmentarz

Obejmuje 70 sążni kwadratowych graniczy z zachodu drogą na czwartek prowadzącą wąwozem zwanym z początku z parkanem stojącym drewnianym a dalej, aż do domu organisty, dziś mieszkanie dziada kościelnego, murem z cegły opasany od wschodu czyli od domu dziada, który jest murowany z sienią drewnianą a gontem kryty, aż do plebani ogrodzony i w tych to jest brama sztachetowa podwójna z furtką sztachetowana na zawiasach żelaznych w słupkach murowanych umieszczona, od południa w części z domem plebanii dalej murem z cegły a następnie parkanem drewnianym zreperowania lub na nowo odbudowania potrzebującym, od północy zaś parkanem drewnianym opasany, na samym cmentarzu na najwyższej wyniosłości góry dla zabezpieczenia aby którejś są urządzone barierki podwójne na słupkach popielato pomalowanych, na cmentarzu tym znajdują się dzwonnica murowana na dwóch pilastrach z wierzchu murem wiązanych pokryta dachówką, na której umieszczony jest krzyż żelazny, w tejże dzwonnicy na dwóch belkach sosnowych są zawieszane dwa dzwony jeden mniejszy, drugi większy średniej wielkości, metalowe

Plebania

Dom z wikarówką w dobrym stanie bo świeżo wybudowany. Plebania i wikarówka połączona łącznikiem drewnianym.

Kościół

W kościele świeżo wybudowana kopuła pokryta białą blachą angielską z banią miedzianą, obraz na murze olejno malowany w facyjacie.

Zakrystia na niej dach nowy blachą żelazną pokryty i olejno na czerwono malowany. Kościół i zakrystia z zewnątrz pomarańczowym kolorem pomalowana. Wnętrze kościoła pomalowane na biało i całkowicie odnowione. W kościele jest dwoje drzwi jedno na chór prowadzące drugie do szafy w murze. Podłoga z tarcic, okien sześć w ramach sosnowych na biało olejno malowanych nowe, przed wielkim ołtarzem jest krata drewniana z podwójnymi drzwiami na orzechowo pomalowana. Dwa rzędy ławek po 12, pojedynczych 3, 2 konfesjonały, ambona, na chór wychodzi się schodami drewnianymi kręconymi, na nim podłoga z tarcic i okno okrągłe organy i szatnie, reperacji potrzebuje. Zakrystia kolorem białym pomalowana z oknem, kominek z kapą i 2 szafki w murze.

Inwentarz 9/11 luty 186732

W 1869 roku środków ze spadku po księdzu Bernackim pozostało na koncie zaledwie 345 rubli. W tym samym roku pojawia się korespondencja mająca na celu przygotowanie remontu kościoła³³, za środki, które miały

30 APL, AML 1809–1874 sygn. 2326

31 J. Wadowski str. 97

32 AAL, Rep. 60 IVb – 126

33 APL, AML 1809–1874 sygn. 2329 s. 10

być przeznaczone na remont. W 1873 roku kościół znajdował się niemalże w stanie ruiny. W tym samym roku inżynier Pliszczyński przygotował projekt i kosztorys na remont obiektu. Projekt nie zakładał znacznych ingerencji w obiekt. Przewidywał usunięcie starego dachu i wymianę go na nowy pokryty blachą żelazną, skucie i uzupełnienie starych tynków (do przemurowania 18 tys. stóp kwadratowych). Remont zapewne miał polegać na odświeżeniu budynku. Największy przewidziany koszt 425 rubli stanowiła zmiana dachu, nieco mniej przewidziano na odnowienie tynków. W kosztorysie na potrzeby remontu przewidziano zaledwie 500 sztuk cegieł co jednoznacznie wskazuje na niewielki zakres prac remontowych³⁴.

Rozpoczęcie remontu wiązało się z wydatkami, których kościół filialny nie był w stanie pokryć. Jednak przy udziale i zaangażowaniu między innymi M. Hajki w latach 1874–76 remont został zrealizowany. On to właśnie zorganizował środki na remont zarówno ze składek mieszkańców jak i z dotacji miejskich. Remont rozpoczął od zdjęcia dachu i to właśnie w tym okresie powstał dach w obecnej formie i wysokości. Wiemy również, że wzmacniał mury, malował ściany, ubiegał się o przeniesienie ołtarza z kościoła po-kapucyńskiego i próbował rozpocząć konsekrację dużego ołtarza, który to już po jego śmierci został wyremontowany przez Józefa Biełlińskiego za kwotę 450 rubli³⁵. W trakcie trwania remontu kościoła zbudowano również dom dla proboszcza³⁶ i „rozebrano trzy ołtarze w stylu renesansowym z pięknymi rzeźbami”³⁷.

Okolo 1900 roku kościół znów poddany został długotrwałemu remontowi, podmurowano wtedy przypory, cały kościół otynkowano i pomalowano (zapewne chodziło o przemurowanie ubytków tynków). Od frontu dobudowano kruchtę³⁸. Cały ten proces miał być początkiem do przywrócenia funkcji parafii św. Mikołaja, co nastąpiło w 1902 roku, kiedy to kościół stał się filialno-parafialnym a dopiero w 1920 roku ponownie parafią.

W kolejnych latach przeprowadzano większe lub mniejsze prace remontowe, które nie powodowały zmiany bryły obiektu, a jedynie miały na celu przeprowadzenie bieżących remontów i konserwacji. Dostyc często naprawiano lub wymieniano konstrukcję więźby dachowej, co związane było zarówno naturalnym procesem starzenia się elementów budynków jak i uszkodzeniami powodowanymi przez wojny czy też nieprawidłowym wykonawstwem.

W 1932 roku odsłonięto piwnicę prowadzącą z podwórza do krypt kościelnych. Z protokołu ich odsłonięcia dowiadujemy się, że wejście do krypt istniało do 1902 roku, kiedy to zostało zamurowane, przez obecnego w trakcie oględzin robotnika Fronka, który tego zamurowania dokonał.

Protokół oględzin korytarza podziemnego przez ks. Proboszcza parafii św. Mikołaja w Lublinie. Dnia 12 maja 1932 roku konserwator U.W. dr Ksawery Piwocki z p. inż. Kazimierzem Milewskim z dyr. R.P. na skutek zawiadomienia księdza proboszcza dokonali oględzin przypadkowo odkrytego korytarza podziemnego obok kościoła p.w. św. Mikołaja. Podniebienie sklepienie leży na głębokości ok. 1 m nad poziomem terenu.

Korytarz ten biegnie od półn. kaplicy kościoła, pod zakrystią oraz cmentarzem kościelnym w kierunku wschodnim, aż pod mur otaczający ogród parafialny. Jest w stanie zupełnie dobrym, przesklepiony sklepieniem beczkowym, wykonany z cegły o wymiarach świadczących o pochodzeniu jej z XIX w. Sklepienie to oparte jest o ściany wykonane z kamienia wapiennego, przypuszczalnie znacznie starsze. Zachował się nadto fragment z muru z okresu przypuszczalnie barokowego, oraz w sklepieniu spostrzeżono poszczególne cegły /niektóre pokryte warstwą szklistą/ o wymiarach mniejszych co dowodzi ich starszego pochodzenia.

Ponieważ istnieje możliwość, że odkryty korytarz biegnie dalej w kierunku wschodnim, byłoby wskazane przeprowadzić dalsze poszukiwania w tym kierunku. Wejście do korytarza z kaplicy półn. obok ołtarza istniało do roku 1902 i w tym czasie zostało zamurowane,

34 APL, AML 1809–1874 sygn. 2329 s. 38–51

35 Kurier Lubelski, 1875 r. nr 100 str. 1, 2

36 W. Boruch str. 129

37 Szkic historyczny Lublina, Warszawa 1909

38 W. Boruch 129

co stwierdził robotnik Fronk, obecny przy oględzinach, który sam dokonał tej pracy. Przy niniejszym protokole umieszczono szkic wykonany na podstawie pomiaru.

Nie odnotowano żadnych zniszczeń wojennych powstałych w trakcie I wojny światowej, w trakcie trwania II, dwukrotnie wymieniano szklenie w oknach, które uległy zniszczeniu w trakcie burzenia getta, jak i przy radzieckim bombardowaniu.

W latach 1973–76 wybudowano nowy dom parafialny i oddano go do użytku w 1977 roku.

16.08.1976 roku o godz. 2300 miał miejsce pożar kościoła, który strawił niemalże cały dach nawy, uszkodzeniu nie uległo jej sklepienie. Mniejsze wypalone elementy drewniane wraz z dachówkami spadły bezpośrednio na sklepienie, większe elementy drewniane po ugaszeniu pożaru zostały usunięte przed runięciem na sklepienie. W ekspertyzie konstrukcyjnej opisano, że sklepienie nawy mimo całkowitego zalania wodą nie uległo uszkodzeniu a „główne elementy konstrukcyjne jakim są żebra nie są uszkodzone” [sic]³⁹. Dodatkowo nakazano przemurowanie górnej partii murów, rozebranie ściany szczytowej, wzmocnienia sklepienie koszulką żelbetową⁴⁰, wymianę stropu drewnianego nad chórem na niepalny w systemie Kleina oraz zaproponowano tymczasową konstrukcję dachu do momentu rozpoczęcia pełnego remontu. Dwa lata później rozpoczęto prace nad budową nowego dachu.

Od 2006 r. do chwili obecnej trwają prace remontowe w nawie i prezbiterium mające na celu uwidocznienie renesansowego wystroju wnętrza kościoła. Odkryto między innymi liczne renesansowe polichromie, które poddano konserwacji z przeznaczeniem do ekspozycji, a w części zrekonstruowano. Wzmocniono sklepienia nad prezbiterium. Nad tęczą odsłonięto fragment daty wskazującej na czas zakończenia remontu. Prace we wnętrzu cały czas trwają.

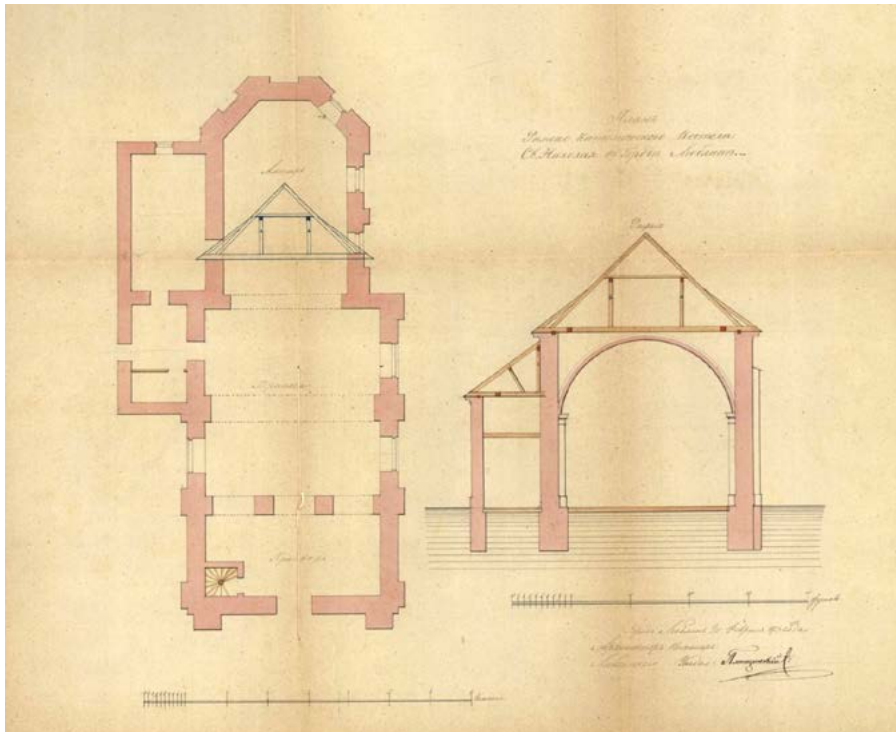

Ryc. 2. Fragment planu miasta Lublina z 1870 r. APL, PmL, sygn. 5

Plan of Lublin from 1870 r.

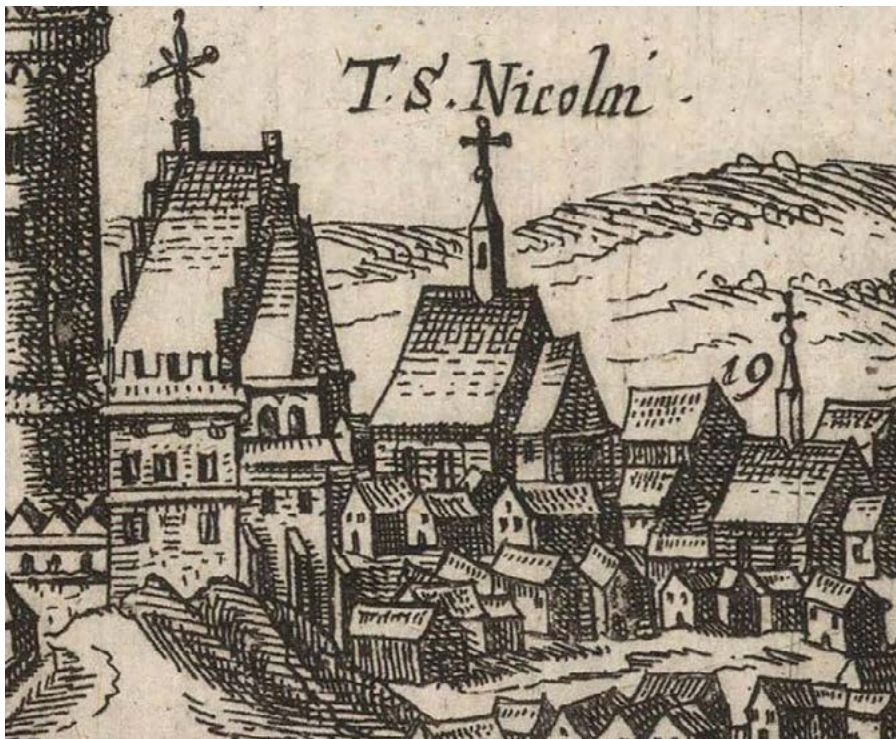
³⁹ Ekspertyza techniczna dotycząca ustalenia stanu bezpieczeństwa murów i sklepienia budynku kościoła św. Mikołaja w Lublinie, J. Górniak, R. Piotrowski, Lublin 1976, str. 2. Elementy żeber stanowią w tym przypadku element ozdobny a elementami konstrukcyjnymi są przenikające się kolebki ceglanych sklepień

⁴⁰ Koszulki na szczycie nie zrealizowano

Ryc. 3. Projekt remontu kościoła św. Mikołaja na Czwartku, inż. Pliszczyński, 1873 r. APL, AML 1809–1874, sygn. 2329, str. 46

Project of renovation saint Nikolaj's church on Czwartek

Ryc. 4. „Civitates Orbis Terrarum”, tom VI, „TIPUS CIVITATIS LVBLINESI IN REGNO POLONIAE EX OMNIBVS PARIBVS MVDI EMPORIO TER IN ANO CELEBRARI COSVETOC-LARE” Bonn, 1617., <http://digi.ub.uni-heidelberg.de>

“Civitates Orbis Terrarum”, tom VI, “TIPUS CIVITATIS LVBLINESI IN REGNO POLONIAE EX OMNIBVS PARIBVS MVDI EMPORIO TER IN ANO CELEBRARI COSVETOC-LARE” Bonn, 1617., <http://digi.ub.uni-heidelberg.de>

Ryc. 5. Fragment obrazu „Wjazd gen. Zajączka do Lublina” z 1826 r.

Fragment of painting “Wjazd gen. Zajączka do Lublina” 1826

Ryc. 6. Pocztaówka przedstawiająca kościół św. Mikołaja pod koniec XIX-tego wieku

Postcard with saint Nikola's church XIX c.

Ryc. 7. Fasada kościoła, TI 1912 nr 14, w posiadaniu autora

Front facade, TI 1912 nr 14

Ryc. 8. Więźba dachowa po pożarze z 1976 r. w trakcie porządkowania, Archiwum Parafialne

Roof after fire from 1976, in track arrangement,

Ryc. 9. Wnętrze kościoła z widokiem na prezbiterium, początek XX-tego wieku, Archiwum LWKZ, 8940P
View on presbytery, beginning of the XX c

Piśmiennictwo

- [1] Chachaj J., 2014, Lubelski kościół pod wezwaniem świętego mikołaja w świetle źródeł i literatury, Lublin 2014
- [2] Janus K., Stankiewicz T. 2016, Badania architektoniczne kościoła św. Mikołaja na Czwartku
- [3] Ptaśnik J., 1913, Acta camerae apostolicale, T. II
- [4] Riabinin J., 1928, Materiały do historii miasta Lublina
- [5] Stolarz B., 2014, Wiadomości konserwatorskie, Realizacje prac konserwatorsko-restauratorskich we wnętrzu kościoła parafialnego św. Mikołaja w Lublinie
- [6] W. Boruch W., 1989, Studia nad sztuką renesansu i baroku t.1, s 115–123, Kościół św. Mikołaja na Czwartku
- [7] Wadowski J., 1907, Kościoły lubelskie, Kraków
- [8] Zieliński W.K., 1878, Monografia Lublina
- [9] Archiwum Państwowe w Lublinie, RGL 1867–1918, UWL, PmL
- [10] www.tnn.pl

Summary: The paper encompasses the history of the Saint Nicholas Church at Michała Słowikowskiego 1 St. located at the Czwartek district (the Czwartek Hill) in Lublin. The purpose of the article is not so much to pinpoint the exact prerequisites, analysis or hypothesis of the time the Church was erected as to provide some plans, maps and historical data available together with the author's research outcomes as stated in the following parts of the thesis. The aforementioned research materials facilitated the organization and systematization of knowledge regarding the Nicholas Church namely the time of its foundation, consecutive careful alterations or the preservation of the historical building substance.

Rola dzieci i młodzieży w procesach partycypacji społecznej

Natalia Przesmycka

*Katedra Architektury, Urbanistyki i Planowania Przestrzennego.
Wydział Budownictwa i Architektury Politechniki Lubelskiej*

Streszczenie: Partycypacja społeczna jest obecnie nieodłącznym elementem procesów rewitalizacji, a te z kolei stanowią jeden z nurtów projektowania urbanistycznego. W kształtowaniu współczesnych przestrzeni publicznych i półpublicznych, nie tylko w środowiskach zabudowy mieszkaniowej, ważną rolę pełnią szeroko rozumiane place zabaw i przestrzenie rekreacyjne. Powoduje to, że dzieci i młodzież stają się coraz częściej równouprawnionymi uczestnikami procesu zarządzania i planowania miastem, jako współuczestniczący w planowaniu, projektowaniu, a czasem nawet budowaniu dedykowanych im przestrzeni.

Słowa kluczowe: przestrzeń publiczna, place zabaw, partycypacja społeczna, dzieci w przestrzeni publicznej, partycypacja dzieci i młodzieży

Dzieci i młodzież jako docelowe grupy partycypacji społecznej w procesie zarządzania miastem

Dzieci w przestrzeni publicznej miast funkcjonowały od zawsze, jednak dopiero od niedawna zaczęto postrzegać je jako równoprawnych użytkowników. Tradycyjnie miejscem zabaw dziecięcych były przestrzenie towarzyszące miejscom zamieszkania, przyległe ulice i podwórka. Dopiero od końca XIX wieku zaczęto projektować przestrzenie do zabaw i spędzania wolnego czasu w publicznych parkach, a w XX wieku pojawiły się w krajobrazie miejskim place zabaw powiązane najczęściej ze strefami zabudowy mieszkaniowej.

Projektowanie urbanistyczne stało się obecnie procesem, w którym oprócz wizji projektantów i zarządzających terenem, ważne jest silne zaangażowanie odbiorców docelowych, którymi są różne grupy społeczne. Dzieci i młodzież powinny być traktowane podmiotowo, jako docelowi odbiorcy i uczestnicy działań opartych na partycypacji społecznej, nieodłącznie związanej z ustrojem demokratycznym. Podstawę dla takiego postrzegania dzieci dała przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne ONZ dnia 20 listopada 1989 roku Konwencja o Prawach Dziecka. Konwencja uznaje prawa dziecka do nieskrępowanego uczestnictwa w życiu kulturalnym i artystycznym, gwarantuje dzieciom prawo do zabawy, wypoczynku i czasu wolnego oraz uczestniczenia w zabawach i zajęciach rekreacyjnych. Artykuł 12 sankcjonuje prawo dzieci do swobodnego wyrażania własnych poglądów w sprawach ich dotyczących oraz przyjmowania tych poglądów z należytą powagą stosownie do zdolności dziecka. Konwencja podkreśla, że zabawa jest jednym z integralnych elementów dzieciństwa. Z kolei obowiązkiem każdego, kto umożliwi zabawę, jest zapewnienie ochrony zdrowia i życia. Zadaniem rodziców i opiekunów jest pomoc w jej trakcie oraz nieograniczenie prawa dziecka do ekspresji.¹

Obecnie w procesie zarządzania miastem, partycypacja społeczna stała się nieodzownym elementem między innymi procesów rewitalizacji urbanistycznej i odnowy miejskiej, zaś rewitalizacja urbanistyczna jednym z głównych nurtów współczesnej urbanistyki. Projektowanie urbanistyczne jest obecnie procesem silnego zaangażowania odbiorców docelowych – różnych grup społecznych, zaś sama partycypacja oprócz zapewnienia większej celowości działań projektantów, wzmacnia społeczny rozwój społeczny.

1 Konwencja o prawach dziecka, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. Dz.U. 1991 nr 120 poz. 526

Od lat 90-tych XX wieku rolę dzieci i młodzieży w procesach partycypacyjnych dostrzegli badacze, najpierw w kontekście socjologicznym. Roger Hart (1992) wskazuje cechy, jakie powinny charakteryzować partycypację społeczną z udziałem dzieci. Są to: zrozumienie przez dzieci intencji projektu, warunek dobrowolności ich udziału lub podjęcie własnej inicjatywy przez dzieci, rozumienie zasad własnego uczestnictwa, jego wagi i mocy wpływu na decyzje dorosłych, rzeczywistym reprezentowaniu rówieśników, oraz zapewnienie dzieciom swobody formy wypowiedzi [Hart 1992]. Wskazuje on również na zagrożenia występujące podczas procesu partycypacji, takie jak: możliwość manipulowania dziećmi, pozorne zaangażowanie dzieci w procesie decyzyjnym „dekorowanie się dziećmi”, wiążące się ze zjawiskiem „tokenizmu”, czyli pozornego udzielania głosu.

U progu XXI wieku tematyka ta staje się przedmiotem zainteresowania również urbanistów i architektów. E. Jarosz podkreśla, że partycypacja młodych ludzi w rozwoju obywatelskich społeczności lokalnych i zaangażowania obywatelskiego ma duże znaczenie zarówno na poziomie lokalnym, jak i państwowym. Współcześnie rozumiana partycypacja nie ogranicza się jedynie do współdecydowania w kwestiach dotyczących bezpośrednio dzieci i młodzieży [Jarosz 2016]. Socjologiczne oraz interdyscyplinarne badania podkreślają zmianę statusu dziecka w społeczeństwie. Dzieci nie są już pasywnymi „obiektami” opieki, starań i decyzji dorosłych, lecz częściej współdecydentami w kwestiach społecznych [Warming 2003, p. 815., Lansdowne 2010]. Jednak, jak zauważa Jarosz rola dzieci i młodzieży „w praktyce społecznej i politycznej jest poważnie wypaczana i realizowana jedynie powierzchownie”.

M. Lozanowska i L. Xu wyróżniają cztery modele partycypacji społecznej z udziałem dzieci: „głos dzieci” w procesie projektowym, „projektowanie przez dzieci”, model socjologiczny, „projektowanie z dziećmi”, oraz wprowadzają własny model określony jako „model pedagogiczny” [Lozanowska, Xu, 2013].² W większości przypadków partycypacja odnosi się do projektowania przestrzeni i budynków, których głównymi użytkownikami są dzieci. Poszczególne modele mają swoje zalety i ograniczenia. W modelu „głos dzieci”, formułowane przez grupę dzieci życzenia są wskazówką dla projektantów, a dzieci występują w roli doradców lub recenzentów. Głos doradczy grupy dzieci jest uśrednieniem ich opinii i potrzeb. Wadą tego modelu jest niemożliwość wysłuchania indywidualnych potrzeb tych dzieci, które mają problemy z ich artykulacją, lub są z jakichś względów marginalizowane. Problemem może być również konieczność „przełożenia” głosu dzieci na dojrzałe decyzje projektowe, co dodatkowo utrudnia fakt, że większość technik konsultacyjnych opracowana została jako skierowanych do dorosłych [Matthews 2001]. Model partycypacji polegający na projektowaniu przez dzieci najczęściej ogranicza się do placów zabaw. Bezpośrednio projektowanie a nawet budowanie przez dzieci placów zabaw pojawiało się sporadycznie i odnosiło się przede wszystkim do idei tzw. przygodowych placów zabaw.³ W rzeczywistości taki model partycypacji jest mocno ograniczony, ponieważ w swoim założeniu eliminuje wkład dorosłych w proces projektowania. Może prowadzić to do sytuacji, gdy do procesu włączone są jedynie najzdolniejsze dzieci [Newmana, Thomasa 2008]⁴. Najbardziej rozpowszechnionym modelem partycypacji z udziałem dzieci jest model wykorzystujący badania socjologiczne. Polega on na badaniu różnych aspektów funkcjonowania dziecka w środowisku zamieszkania i interpretowaniu wyników pod kątem poprawy jakości badanej przestrzeni. Jest to również model chętnie wykorzystywany przez badaczy przestrzeni miejskiej i architektury.⁵ Partycypacja społeczna może być również realizowana w modelu polegającym na „projektowaniu z udziałem dzieci”. Jest to najprawdopodobniej najbardziej zaawansowany model, ponieważ dzieci są nie tylko doradcą projektanta, lecz również włączone są aktywnie w proces projektowy poprzez współpracę z profesjonalistami [Bartlett 2002, Driskell 2002]. Partycypacja społeczna z udziałem dzieci jest potrzebna również na etapie zarządzania już istniejącymi przestrzeniami placów zabaw i terenów rekreacyjnych, tak by bieżące ich utrzymanie, czy też wprowadzane podczas eksploatacji zmiany, odpowiadały potrzebom użytkowników – dzieci [Jansson 2015].

2 Tłumaczenie własne, w org. „children’s Voice model, „design by children” model, „social scientist for children”, „design with children”.

3 W 1931 roku C. Th. Sørensen, duński architekt krajobrazu, zauważył, że dzieci wolą się bawić wszędzie poza placami zabaw przez niego zaprojektowanymi. Takie idealne miejsca zabaw nazwał „śmieciowymi placami zabaw” (*junk playground*). Były to miejsca, w których, podobnie jak w miejscach zabaw dzieci na wsi, dziecko może samo kształtować i budować przestrzeń. Jego idee rozpoczęły ruch zwany „przygodowymi placami zabaw *adventure playground*”.

4 Opisany przykład projektu wyposażenia szkoły, w której projektowanie zostało włączonych jedynie 15 spośród 1460 uczniów [Newman, Thomas, 2008].

5 Lynch K. *Growing up in cities: studies of the special environment of adolescence in Cracow, Melbourne, Mexico City, Salta, Toluca and Warsaw*, Cambridge, MA; MIT Press, 1977, 177 pp. W czterech krajach przebadano po 20 nastolatków, co uznawane było za niewystarczające i zbyt mało reprezentatywne jako wyniki badań, Są to bardziej impresje niż fakty, jednak cenne jest samo zwrócenie uwagi na potrzeby młodych ludzi.

Kolejnym pozytywnym aspektem aktywnego udziału dzieci i młodzieży w zarządzaniu miastem poprzez udział w życiu lokalnej społeczności, jest rozwijanie zaangażowania obywatelskiego i kształtowania tożsamości z „małą ojczyzną”. W społecznościach, „które umożliwiają partycypację wszystkim mieszkańcom niezależnie od wieku, rośnie poziom społecznego zaangażowania i satysfakcji z udziału w życiu publicznym, umacnia się postawa współodpowiedzialności za podejmowane decyzje, wzrasta społeczna integracja i poziom społecznego zaufania oraz poparcia dla instytucji demokratycznych” [Brzozowska-Brywczyńska 2013].

Mówiąc o miejscu młodzieży w życiu społecznym miasta, częstym jest postrzeganie tej grupy społecznej jako problematycznej czy wręcz trudnej, a nawet stwarzającej zagrożenia. Jednak dostrzegając w młodzieży grupę potencjalnych współuczestników procesów przemian w miejscu zamieszkania, młodzież może być traktowana jako aktywny uczestnik i świadomy odbiorca, a nie jako zagrożenie i problem. Co gorsze wielu młodych ludzi, akceptuje wykreowany przez dorosłych wizerunek „problematycznej czy trudnej młodzieży”, co powoduje, że nie widzą siebie samych, jako pełnowartościowych uczestników życia społecznego.

Partycypacja społeczna młodzieży może być traktowana jako potencjał, a nie jako zagrożenie i problem. Młodzież chętnie włącza się w proces budowania, co pokazuje hiszpański przykład budowy skateparku, opisany w dalszej części.

Udział dzieci i młodzieży w procesach zarządzania i planowania miastem – wybrane przykłady

Bezpośrednie uczestnictwo dzieci w zarządzaniu miastem może przybierać różne formy i najczęściej jest oparte na udziale grupy dzieci lub młodzieży w pracach władz lokalnych. W brazylijskim mieście Barra Mansa od 1998 roku ponad 6.000 dzieci jest na stałe włączonych do udziału w posiedzeniach władz miejskich, w ramach budżetu partycypacyjnego. 36 delegatów dziecięcych (18 chłopców i 18 dziewcząt w wieku 9–15) jest stałymi członkami rady miasta i zarządza rocznym budżetem o wysokości 125.000 US\$. Pieniądze przeznaczone są nie tylko na infrastrukturę związaną z wyposażeniem miejsc zabaw, ale również na sadzenie drzew, oczyszczanie ścieków, oświetlenie czy poprawę bezpieczeństwa.⁶

Wiek, w którym dziecko po raz pierwszy staje się uczestnikiem życia miasta jest zróżnicowany w zależności od miejsca zamieszkania i uwarunkowań kulturowych. W krajach rozwijających się następuje to szybciej niż w wysoko rozwiniętych. W 2015 roku fundacja Bernard van Leer Foundation, której misją jest wspieranie działań mających na celu zdrowy rozwój dzieci, wystąpiła z programem Urban95 Initiative, mającym na celu poprawę jakości życia najmłodszych dzieci dorastających w najbardziej niesprzyjających warunkach środowiska społeczno-ekonomicznego. Punktem wyjścia dla inicjatywy było zadanie sobie pytania, jak wygląda świat widziany oczyma dziecka o średnim wzroście 95 cm, czyli w wieku około 3 lat, i co w związku z tym punktem widzenia można rozwiązać lub zaprojektować inaczej⁷. Jak zorganizować przestrzeń otaczającą miejsce zamieszkania, tereny zielone czy transport publiczny. Fundacja ma na celu wspieranie inicjatyw krótkoterminowych, niskobudżetowych (do 30.000 USD) i włączających możliwie różnych aktorów działań. Przykładem działań wpisujących się w Urban95 Initiative jest projekt 'Criança Fala' (dzieci mówią), mający miejsce w Sao Paulo. Celem projektu jest budowanie pewności siebie i zdobywanie nowych umiejętności przez dzieci mieszkające w zdegradowanych obszarach Sao Paulo – przy wsparciu Any Estela Haddad.⁸ Działania miały zróżnicowaną formę animowania aktywności dzieci i rodzin w sąsiedzkich przestrzeniach publicznych. Skupiały się na organizacji placów do gier, boisk, i zajęć warsztatowych, zachęcając do wyjścia z domów. Osiągniętym efektem działań w Sao Paulo było zwiększenie bezpieczeństwa publicznego w strefach objętych inicjatywą. Jest to dowód na to, że obecność dzieci w przestrzeniach publicznych pozwala odzyskiwać je dla wszystkich mieszkańców.

Droga do szkoły, dla większości dzieci jest pierwszym samodzielnym zetknięciem z przestrzenią publiczną. Podstawowym kryterium, w jaki sposób dziecko pokona drogę do szkoły, jest jej bezpieczeństwo. Samodzielność wyrażająca się możliwością bezpiecznego dotarcia do szkoły jest dla większości dzieci bardzo ważnym

6 Guerra, Eliana (2002), *Citizenship knows no age; children's participation in the governance and municipal budget of Barra Mansa, Brazil*, *Environment&Urbanization* Vol 14, No 2, pages 71–84.

7 <http://www.childinthecity.eu/2016/11/16/from-the-ground-up-shifting-the-lens-of-participation-to-young-children/>

8 <https://bernardvanleer.org/cases/engaging-kids-making-sao-paulos-streets-safer/>

elementem rozwoju.⁹ W 1971 roku w Anglii 8 na 10 dzieci chodziło do szkoły na piechotę, w 1990 ta liczba spadła do mniej niż jeden¹⁰. W krajach skandynawskich dającą się obecnie zauważyć tendencją jest zachęcanie dzieci do samodzielności w poruszaniu się po mieście. W Danii tworzy się rowerowe place zabaw, o różnej formie: od tymczasowej aranżacji przestrzeni, do trwałego zagospodarowania. Mają one być miejscami, gdzie przez zabawę najmłodsze dzieci uczą się zasad ruchu drogowego, oraz nabierają sprawności fizycznej. Wszystko to ma na celu jak najszybsze stworzenie z dziecka pełnoprawnego uczestnika ruchu drogowego.

Ciekawym przykładem włączania młodszych dzieci w procesie zarządzania miastem, jest przykład norweski projektu mającego na celu poprawę bezpieczeństwa najmłodszych w drodze do szkoły. Pilotażowy program „Traffic Agent”, (Oslo), wykorzystuje aplikację na telefony komórkowe, przy użyciu której dzieci zgłaszają, szczególnie niebezpieczne ich zdaniem miejsca na drodze do szkoły. Poprzez zabawę w „tajnych agentów” do miasta wpływają cenne informacje, które byłyby trudne lub wręcz niemożliwe do pozyskania w inny sposób. Tworząca się baza danych, jest podstawą do podejmowania przez władze miasta działań na rzecz poprawy bezpieczeństwa przestrzeni, jej jakości i szeroko rozumianego dostosowania do potrzeb dzieci.¹¹

Innym norweskim przykładem włączenia dzieci do funkcjonowania przestrzeni publicznej jest popularna idea wakacyjnego wolontariatu w skansenach. Ubrane w stroje nawiązujące do epoki dzieci spędzają w muzeach czas ucząc się gotować, haftować, opiekując się zwierzętami i uczestnicząc w codziennym życiu przedstawianego miasteczka czy wsi. Żywe skanseny są bardzo atrakcyjne również dla zwiedzających, którzy mają możliwość poznania tradycyjnych form zabudowy, zwyczajów i aktywności z udziałem prawdziwych ludzi.

Ryc. 1. Grupa dzieci uczestniczących w zajęciach w skansenie w Oslo. Fot. N. Przesmycka 2015.

9 Zgodnie z art. 43 prawa o ruchu drogowym dziecko w wieku do 7 lat może korzystać z drogi tylko pod opieką osoby, która osiągnęła wiek co najmniej 10 lat. W obszarach zwanych strefami zamieszkania, poniżej 7 lat mogą korzystać z drogi bez opieki z uwagi na uprzywilejowanie pieszych i ograniczenie prędkości pojazdu do 20 km/h.

– To oznacza, że sześciolatek nie może samo przejść do szkoły, nawet gdy znajduje się ona 200 metrów od domu, a cała trasa biegnie wyłącznie chodnikiem – tłumaczy młodszy

10 Growing Up in a Risk Averse Society', p. 12

11 <https://nextcity.org/daily/entry/oslo-app-schoolchildren-safe-walk-school>

Ryc. 2. Deptak w centrum miasta jako wielofunkcyjna przestrzeń przyjazna dzieciom w różnym wieku. Woda jest elementem przyciągającym najmłodszych. Lillehammer. Fot. N. Przesmycka 2015.

Ryc. 3. Przestrzeń sąsiedzka w dzielnicy Orestad, Kopenhaga. Miejsca zabaw dzieci łączą się z przestrzeniami aktywności dorosłych. Fot. N. Przesmycka 2015.

Miasta przyjazne dzieciom i młodzieży

Włączenie dzieci do procesu zarządzania miastami zostało wskazane w inicjatywie na rzecz miast przyjaznych dzieciom (The Child-Friendly Cities Initiative, tj. CFCI), ustanowionej przez UNICEF i UN-Habitat (United Nations Human Settlements Programme) w 1996 roku. Międzynarodowy Sekretariat CFCI identyfikując dziewięć zagadnień tematycznych, skierowanych dla lokalnych rządów, by miasta stały się „przyjazne dzieciom”, na pierwszym miejscu wskazał udział dzieci na wszystkich etapach planowanie i wdrażania działań w mieście.¹²

By miasto mogło uzyskać miano „Miasta Przyjaznego Dzieciom”, muszą zostać spełnione następujące kluczowe elementy: udział dzieci w procesach decyzyjnych (np. poprzez tworzenie Dziecięcych Rad Miasta), prawodawstwo przyjazne dzieciom, spójna strategia lokalna promowania praw dziecka, istnienie odpowiednich narzędzi monitorowania i oceny wpływu dzieci na lokalną politykę, posiadanie budżetu „dziecięcego”, niezależne poradnictwo dla dzieci oraz lokalny odpowiednik rzecznika praw dziecka. Nieodzowne są również regularne raporty o stanie „Miasta Przyjaznego Dzieciom”. Inicjatywa zazwyczaj pochodzi od lokalnych władz, współpracujących z instytucjami zajmującymi się kwestiami dzieci, ale także zdrowia, edukacji czy wydziałami planowania przestrzennego i urbanistycznego, często przy wsparciu lokalnych oddziałów UNICEF.

12 The State of the Worlds' Children 2012, Raport Unicef 2012 https://www.unicef.org/sowc2012/pdfs/SOWC%202012-Main%20Report_EN_13Mar2012.pdf

„Miasta Przyjazne Dzieciom” szybko stały się ruchem rozpowszechnionym we Włoszech, Hiszpanii, krajach Ameryki Południowej¹³. Zupełnie inaczej wyglądają problemy dzieci z krajów wysokorozwiniętych, w których bardziej zwraca się uwagę na rekreację, prawo do zabawy. W efekcie procesy rewitalizacyjne skierowane są między innymi na rozwiązywanie potrzeb dzieci.

Przykładem interwencji architektonicznej w zaniedbanej przestrzeni publicznej, skierowanej przede wszystkim do młodzieży jest realizacja Biblioteki na wolnym powietrzu w dzielnicy Salbke, w Magdeburgu. To poprzemysłowe miasto obecnie poddawane jest procesom rewitalizacyjnym w różnej skali, które odbywają się przy udziale mieszkańców. W 1980 roku została rozebrana istniejąca w tym miejscu biblioteka publiczna. W 2005 roku idea biblioteki na świeżym powietrzu została wcielona w życie w ramach projektu „City on trial”, którego celem był przede wszystkim społeczny wymiar rewitalizacji¹⁴. Zaangażowanie mieszkańców do wspólnych działań, a zarazem znalezienie pomysłu na zorganizowanie przestrzeni publicznej odbyło się poprzez nawiązanie do dawnej funkcji tego miejsca – biblioteki. Bazując na pozostałościach dawnego sklepu, na trójkątnej działce powstał w przeciągu dwóch dni – początkowo jako tymczasowa instalacja – model biblioteki w skali 1:1, zbudowany z plastikowych pojemników po piwie, z udziałem mieszkańców. Miało to stać się „rzeźbą socjalną” „social sculpture” mówi Steffan Rettich z Karo [Vitamin Green Phaidon Editors]. Półki wkrótce wypełniły się podarowanymi bibliotecze książkami (20 tys. książek). Na terenie po dawnej osiedlowej bibliotece została zorganizowana przestrzeń wielofunkcyjna, skupiona wokół nieformalnego punktu wymiany książek.¹⁵ W 2009 roku zrealizowano docelowy obiekt, w którym oprócz biblioteki mieści się kilka klas szkoły podstawowej i kawiarnia.

Do budowy wykorzystano elementy pochodzące z recyklinu – pozostałości po rozebranych budynku magazynowym, który znajdował się w sąsiedztwie, drewno oraz charakterystyczny zielony poliwęglan. Całość założenia tworzy ramy architektoniczne dla publicznego placu, w którym ważnym elementem jest strefa dla młodzieży: miejsce sprzyjające spotkaniom zaprojektowane wedle zasady wygodnej obserwacji, wyniesienia i oddzielenia.

Przykładem współczesnej realizacji, będącej udaną próbą humanizacji przestrzeni związanej z transportem poprzez wprowadzenia aspektu przyrodniczego jest projekt „Trzy Wyspy” w Kopenhadze. Projekt powstał przy udziale mieszkańców, w tym dzieci i młodzieży w celu urozmaicenia i ożywienia przestrzeni publicznej rozciągającej się wzdłuż kanału, pod wiaduktem kolejowym łączącym strefę centralną Kopenhagi z intensywnie rozwijającą się dzielnicą Ørestad. W trakcie konsultacji społecznych mieszkańcy wskazali swoje potrzeby: zazielenienia i ożywienia kanału i stworzenia miejsca spędzania czasu dla różnych grup wiekowych. W ramach projektu powstały trzy platformy o konstrukcji pomostów pływających zlokalizowanych w odległościach ok. 100 m od siebie. Najważniejsza z platform, zlokalizowana została przy publicznej szkole podstawowej i średniej oraz bibliotece. Przewodnią idea tego miejsca to edukacja ekologiczna, w formie stworzenia możliwości do obserwowania różnorodności zwierząt i roślin.

Młodzież jako inicjator, wykonawca i użytkownik przestrzeni miejskich

Przestrzenie publiczne będące ulubionymi miejscami spędzania czasu przez młodzież można sklasyfikować jako formalne i nieformalne miejsca spotkań. Obecność młodzieży w przestrzeni publicznej wiąże się z aktywnością fizyczną, najczęściej przejawiającą się uprawianiem tak zwanych sportów miejskich. Można zaobserwować zjawisko spontanicznego zawłaszczania przestrzeni przez grupy młodzieży. Co ciekawe, często młodzież anektuje sobie przestrzenie, wydawałoby się kompletnie nie atrakcyjne. Same „sporty miejskie”, wywodzą się bezpośrednio z aktywności wymyślonych przez młodzież szukającą wrażeń w kontakcie z przestrzenią miasta (np. parkur, lacrosse, ultimate frisbee, bike polo, BMX, longboard czy wakeboard). Obecnie coraz istotniejszymi elementami krajobrazu miejskiego stają się skateparki, mniejsze skatespoty, siłownie czy strefy do street workoutu. Przestrzenie te służą nie tylko do uprawiania sportów ekstremalnych, ale przede wszystkim do spotkań

13 Eliana Riggio, *Environment&Urbanization*, Vol 14 No 2 October 200245CHILD FRIENDLY CITIES. Child friendly cities: good governance in the best interests of the child.

14 David Bravo, <http://www.publicspace.org/en/works/f084-open-air-library>

15 Proj. Karo Architekten. W 2011 roku projekt został nagrodzony w Brit Insurance Design of the Year Awards 2011. Sędziom spodobał się nie tylko oryginalny wygląd obiektu, ale przede wszystkim otwarty sposób funkcjonowania biblioteki.

towarzyskich. Inicjatorami ich powstawania jest najczęściej młodzież lub młodzi dorośli, którzy sympatyzują tym dyscyplinom.

Wśród wielu inicjatyw lokalnych, skateparki początkowo często spotykają się z niechęcią, kojarząc się z hałasem, graffiti, narkotykami itd. Jednak w rzeczywistości skaterzy czują się silnie związani z użytkowaną przez siebie przestrzenią i dbają o nią. W obrębie grupy użytkowników tych przestrzeni zawiązują się więzi społeczne: starsi opiekują się początkującymi dając im wskazówki [Morello, 2014]. Sukces skateparku zależy przede wszystkim od zaangażowania przedstawicieli lokalnej społeczności w jego powstawanie na każdym etapie. Dobrze zaprojektowane skateparki mogą stać się atrakcją o zasięgu ponad lokalnym, przyciągając skaterów z innych miast a nawet krajów. W przypadku skateparków kluczowa jest jakość przestrzeni, jaką zaoferuje się użytkownikom. Nie powinno oszczędzać się na solidności i jakości wykonania skateparku, a wprowadzenie tej funkcji do planowania miastem może przynieść długotrwałe efekty również w wymiarze finansowym, co pokazuje przykład FDR Skatepark w Filadelfii [Nims 2008].

Projekt skateparku w hiszpańskim mieście Arbúcies (Girona) jest przykładem pełnej partycypacji młodzieży na każdym etapie jego powstawania Sk8+U. Inicjatorem była grupa dzieci i młodzieży w wieku od 11 do 17 lat, która udała się w 2011 roku do władz miasta z prośbą o organizację skateparku. Po serii spotkań młodzieży z władzami miasta wskazano nowo powstające tereny sportowe w rejonie Can Pons, jako najbardziej odpowiednie miejsce. Młodzież była nie tylko liderem i inicjatorem projektu, ale również uczestnikiem procesu projektowania i powstawania, a w konsekwencji zarządcą przestrzeni. Pomimo skromnego budżetu, udało się wykonać solidną betonową misę. W trakcie trwania projektu cyklicznie organizowano warsztaty, na których młodzież nauczyła się jak wykonać mieszkanke betonową i szalunki. Dzięki użyciu materiałów pochodzących z recyklingu (między innymi starych barier dla bydła, i pozostałości po konstrukcjach drogowych)¹⁶, powstał niskobudżetowy skatepark. Młodzi ludzie zainteresowali swoją ideą znanego projektanta skateparków Sergi Arenasa. Kupiony za cenę złomu okrętowy kontener służył podczas budowy jako magazyn, zaplecze socjalne, a z czasem stał się stałym miejscem spotkań użytkowników skateparku.

Miejsca zaprojektowane dla młodzieży muszą być przez nią całkowicie zaakceptowane. Ta grupa społeczna nie zadowolili się rozwiązaniami nie do końca im odpowiadającymi. Dobra przestrzeń staje się miejscem, z którym grupa społeczna się identyfikuje, szanuje je, dba o nie, a w razie potrzeby przebudowuje i zmienia. Skateparki i inne miejsca dla młodzieży często są chętnie odwiedzane przez starszych mieszkańców, którzy z przyjemnością podziwiają karkołomne triki i wyczyny sportowe. Przestrzenie dla młodzieży, jak żadne inne potrzebują być projektowane przy jej czynnym udziale.

Bibliografia

- [1] Bartlett S., Building better cities with children and youth. *Environment and Urbanization*, 2002, 14, 3–10., Driskell D., Creating better cities with children and youth: a manual for participation. UNESCO.
- [2] Bartlett, Sheridan, Roger Hart, David Satterthwaite, Ximena de la Barra and Alfredo Missair (1999), *Cities for Children: Children's Rights, Poverty and Urban Management*, Earthscan, London, 305 pages.
- [3] Czałczyńska-Podolska M., 2012. Czynniki efektywnego planowania i kształtowania terenów rekreacji w mieście. *Teka Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr.* – OL PAN, VIII/1, str. 35–45.
- [4] Hart R. (1992), Children participation. From tokenism to citizenship, UNICEF Innocenti Centre, Florence.
- [5] http://www.mlodziemawplyw.org.pl/files/publikacje/Partycypacja_dzieci.pdf, Maja Brzozowska-Brywczyńska Partycypacja publiczna dzieci, ANALIZY I OPINIE Numer specjalny 4 marzec 2013 „Decydujemy razem”
- [6] http://www.mlodziemawplyw.org.pl/files/publikacje/Partycypacja_dzieci.pdf, Maja Brzozowska-Brywczyńska Partycypacja publiczna dzieci, ANALIZY I OPINIE Numer specjalny 4 marzec 2013 „Decydujemy razem”
- [7] <http://www.playengland.org.uk/media/70684/design-for-play.pdf>
- [8] Jansson M., 2015, Children's perspectives on playground use as basis for children's participation in local play management, *Local Environment*, Vol. 20, No. 2, 165–179.
- [9] Jarosz E., Partycypacja dzieci a rozwój zaangażowania obywatelskiego, *Pedagogika Społeczna*, r. 15, 2016, nr 2 (60), s. 67–87

16 <http://straddle3.net/constructors/projects/75.en.php>

<https://www.idensitat.net/en/idsport-sp-1529688406/800-id-sport-2012-sk8u>

- [10] Johanna Agerman Ross, open-Air library, Vitamin Green, 2012, Phaidon Press, p. 222–223
- [11] Konwencja o prawach dziecka, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. Dz.U. 1991 nr 120 poz. 526
- [12] Kozlovsky R., 2013, *The Architectures of Childhood: Children, Modern Architecture and Reconstruction in Postwar England*.
- [13] Lansdowne G. (2010), *Addressing the balance of power*, [w:] *Valuing children's potentials*, M. Shuurman (red), Brussels.
- [14] Libura H., 1990, *Percepcja przestrzeni miejskiej*, Uniwersytet Warszawski, Instytut Gospodarki Przestrzennej, *Rozwój regionalny – Rozwój lokalny – Samorząd terytorialny*, nr 31, Warszawa 1990,
- [15] Lynch K. *Growing up in cities: studies of the special environment of adolescence in Cracow, Melbourne, Mexico City, Salta, Toluca and Warsaw*, Cambridge, MA; MIT Press, 1977, 177 pp. W czterech krajach przebadano po 20 nastolatków, co uznawane było za niewystarczające i zbyt mało reprezentatywne jako wyniki badań, Są to bardziej impresje niż fakty, jednak cenne jest samo zwrócenie uwagi na potrzeby młodych ludzi.
- [16] Lynch K. *Growing up in cities: studies of the special environment of adolescence in Cracow, Melbourne, Mexico City, Salta, Toluca and Warsaw*, Cambridge, MA; MIT Press, 1977, 177 pp
- [17] Morello P., 2014, *Skateparks-a Key to Community Engagement*, Parks & Recreation, May 2014, s. 67–69.
- [18] Newman M., Thomas P. *Student participation in school design: one school's approach to student engagement in the BSF process*. *CoDesign*, 2008, 4, 237–251.
- [19] Nims J., 2008, *Built skater though*, Parks & Recreation, 08 2008, s. 39–42
- [20] Percy-Smith B., 1998, *Children's participation in local decision-making the challenge for local governance*, [w:] *Stepping forward: children and young people's participation in the development process*, V. Johnson, E. Ivan-Smith, G. Gordan, P. Pridmore, P. Scott (red.), It Publication, London
- [21] Scott S., 2010, *Architecture for Children*, By., Sarah; Australian Council for Educational Research. Camberwell, Vic : ACER. 2010. eBook., Baza danych: eBook Collection (EBSCOhost)
- [22] Taylor M., Percy-Smith B., 2008, *Children's participation: learning from and for community development*, "International Journal of Children's Rights", Vol. 16, p. 379–394

SPIS TREŚCI

CONTENT

Halina Landecka	7
Problemy konstrukcyjno-konserwatorskie w obiektach zabytkowych – wybrane przykłady z terenu Lublina i Lubelszczyzny Constructure and conservation problems at old monuments of architecture – selected examples	
Kamila Lucyna Boguszewska	15
Dostępność historycznych parków Availability of historic parks	
Joanna Gil-Mastalerczyk, Regina Gil	24
Modernizacja zabytkowego zespołu dworsko-pałacowego w Cianowicach Modernization of historical palace in Cianowice	
Tomasz Dudek	31
Walory krajobrazowe lasów podmiejskich Rzeszowa w aspekcie tworzenia przestrzeni wypoczynkowej Scenic qualities of suburban forests of Rzeszów from the viewpoint of designing areas for leisure	
Maciej Kłopotowski	37
Systematyka obiektów architektury krajobrazu we współczesnym mieście Systematics of landscape architecture objects in the modern city	
Małgorzata Doroz-Turek	50
Rehabilitacja zabytków architektonicznych, na przykładzie adaptowanych obiektów folwarcznych do celów kulturalnych i socjalnych w Brzegu Dolnym	
Dorota Gawryluk	63
Miasteczka Tyzenhauzowskie – świadectwo kultury przestrzennej końca XVIII w. we współczesnym krajobrazie miejscowości (Krynki, Dąbrowa Białostocka, Sokółka) Tyzenhauz's towns – certificate of 18th towns's spatial culture in their contemporary townscape (Krynki, Dąbrowa Białostocka, Sokółka)	
Krzysztof Janus	72
Kościół św. Mikołaja na Czwartku w świetle źródeł historycznych	
Natalia Przesmycka	85
Rola dzieci i młodzieży w procesach partycypacji społecznej	

PAN

POLSKA AKADEMIA NAUK
ODDZIAŁ W LUBLINIE